

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

СТАРОДАВНІ ПЕРЕПРАВИ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

На основі документів XVI-XVIII ст. та топонімічних матеріалів розглядаються стародавні переправи Сіверського Дінця. Зроблено спробу локалізації 33 бродів. Обґрунтовується думка, що ці переправи могли використовуватися за давніх часів.

Важливою складовою знань про давні періоди історії є матеріали історичної географії. Встановлення місць розташування стародавніх доріг, бродів та поромних переправ дозволяють з'ясувати напрямки торговельних магістралей, військових походів, культурних контактів.

Територія Подонцов'я та Поворскля в силу природних обставин з давніх часів була зоною контактів між осілим населенням та кочовиками. Вододіл-межириччя басейнів цих річок був одночасно і сухоходом між басейнами Дніпра і Дона, де пролягав відомий Муравський шлях. Саме по суходолах, обходячи річки, і просувалися кочовики до землеробських районів. У випадках, коли ту чи іншу річку неможливо було обійти, вони знаходили броди або, висловлюючись давньою термінологією, лази, перелази, і форсували річки. Сіверський Донець, що впадає у Дон неподалік Азовського моря, був досить значною перешкодою, яку, втім, як свідчать численні писемні матеріали, кочовики перетинали досить часто саме завдяки бродам.

Землеробське населення і за давніх часів, і в період пізнього середньовіччя в центральних районах слов'янського світу споруджувало мости. Але на околицях цього світу, де сталість і кількість населення були невисокими, а життя проходило у тісних і не завжди добросусідських контактах з кочовиками (або прямо антагоністичних, як у XVI - XVIII ст.), спорудження стаціонарних мостів, очевидно, взагалі не практикувалося. Їхнє будівництво і утримання в належному стані впродовж тривалого часу, особливо весною, під час льодоходу та повені, - справа дорога, трудомістка і під силу лише багатьом робочим рукам, отже - нерентабельна. Більше того, мостами міг скористатися і ворог, тому відомі випадки руйнування місцевими жителями своїх же мостів. Так, наприклад, згідно царського указу у 1647 р. хотмижський воєвода С.Волховський зруйнував 3 мости через Ворсклу і завалив 3 дороги, прорублені у лісі по обох берегах цієї річки, а також наказав завалити просіки та зруйнувати мости біля Охтирки¹.

Ці свідчення стосуються XVII ст., але зрозуміло, що подібне могло траплятися і раніше, тим паче, коли йдеться про ще більш віддалені від Середнього Подніпров'я райони.

На Сіверському Дінці існували десятки лазів і перевозів, тобто бродів та поромів, більшість назв яких відома, але не всі точно локалізовані і прив'язані до шляхів та населених пунктів. Виявлення точних місць розташування переправ дозволить в подальшому підійти до розв'язання питань, пов'язаних з проляганням стародавніх шляхів - східних і західних відгалужень Муравського шляху та встановити логіку спорудження фортець і населених пунктів, а також систему зв'язків між ними.

Контролювати шляхи, якими зненацька вдиралися кочовики, рухаючись зі степу, було складним завданням. Адже зупинити або хоча б затримати легкого кіннотника - швидкого, спритного і невловимого під час його стрімкого рейду в землеробські райони - майже неможливо. Але і тимчасові польові сакми, і невеличкі манівці, і великі дороги, і биті шляхи, і навіть магістралі, що всі разом, немов густим мереживом обплітали степи, сходилися та перетиналися у вузлових місцях - бродах.

Отже, саме охорона бродів, інколи обмежених в ширину кількома метрами, під силу навіть нечисленному гарнізону. Самі ж броди часто оздоблювалися різноманітними засобами, що перешкоджали руху: чесниками, надолбами, палісадами, тобто загостреними палями, що вкопувалися під кутом назустріч руху у дно або на березі - в них забивалися загострені металеві стрижні.

Наприклад, І.Д.Беляєв наводить опис від 1643 р. 14 бродів-перелазів на р.Сосна. В кожному випадку акцентовано увагу на спорудженні укріплень по берегах та спеціальних засобах проти руху кінноти у воді. Зокрема при описі 12-го броду: *“Другонадцятий перелаз Чесночный ниже Александрова броду пять верст, а от города 20 верст; закреплен тот перелаз, положено в воду 35 колод дубовых, набиты честиком и утверждены на крепко, а по берегам с обе стороны в ямах биты кольца дубовые острия”*². Аналогічні укріплення, звичайно, влаштовувалися і по інших річках регіону.

Могла бути й інша ситуація, коли форсувати річку ворогу вдавалося досить легко, а далі рух був скутим високими і крутими берегами, на яких влаштовувалися укріплені поселення - городища або невеличкі фортеці, які і контролювали прихід незваних гостей, але при цьому чекали гостей-купців.

Городища раннього залізного віку, роменської культури, давньоруські та городки-острожки XVI-XVII ст. дуже часто споруджувалися саме біля бродів та поромних переправ, що, звичайно, не випадково. Більше того, в окремих випадках поруч з бродами розташовувалися і відкриті поселення більш ранніх часів - мезоліту, неоліту та бронзи.

Наприклад, пам'ятки епохи мезоліту відкрито біля с.Сніжковка, неподалік від Ізюмського броду; біля с.Петрівське та с.Грушеваха, що розташовані неподалік від Співаківського броду; біля с.Райгородок неподалік Слов'янська³. Кілька десятків пам'ятників бондарихінської культури також відкрито на Середньому Дінці⁴, там же відкрито десятки об'єктів салтово-маяцької культури⁵.

Все це свідчить про наявність стародавніх доріг, що сходилися саме у місцях переправ.

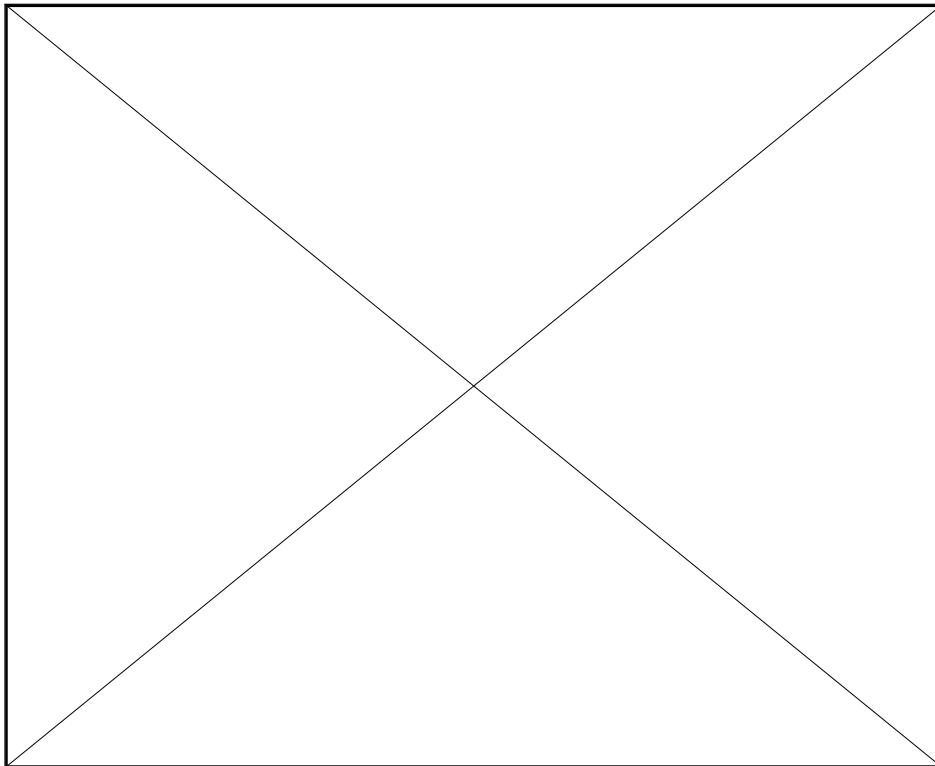
Отже, з'ясування логіки місць розташування переправ у сукупності з розташованими поблизу городищами та селищами є актуальним і допоможе намітити лінії стародавніх комунікацій, невідомих з писемних джерел, або таких, що не піддаються локалізації за браком інших даних, а в перспективі - вийти на рівень реконструкції і з'ясування закономірностей просторової поведінки людини в минулому.

У даному випадку не є принципово важливим питання одночасності поселень, розташованих неподалік переправ, та приналежності їх до однієї археологічної культури чи навіть історичного періоду - йдеться про довготривалі поселення з виразними залишками матеріальної культури від

мезоліту до пізнього середньовіччя.

В регіоні, що розглядається в цій статті, археологічні об'єкти належали осілому населенню, безпосередньо пов'язаному з землеробством, випасом худоби на заливних луках та різноманітними промислами, в тому числі рибальським. Найбільш давні згадки про походи у Подоння пов'язані з акціями Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича на початку XII ст., але місця перетинання ними річок точно не вказані. Інша згадка щодо бродів на Сіверському Дінці пов'язана з відомим походом Ігоря Святославича навесні 1185 р., оспіваному у "Слові о полку Ігоревім" та описаному в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах.

Значно більше інформації міститься в документах XVI-XVIII ст., пов'язаних з активним освоєнням цих земель Московською державою. Це, в першу чергу, описи маршрутів руху сторожових загонів другої половини XVI ст., дані "Книги Большому Чертежу" (далі - КБЧ) та інші різноманітні за розмірами та змістом матеріали, частково опрацьовані та опубліковані І.Д.Беляєвим, Д.І.Багалієм, В.О.Юркевичем, А.Г.Слюсарським та інш.

**Основні поселення і могильники салтово-маяцької культури
VIII-X вв. у Подонцов'ї (за В.К.Міхєєвим)**

10 - Дмитровка; 12 - Вовчанськ; 14 - Нетайлівка; 15 - Петрівське; 17 - П'ятницьке; 18 - Верхній Салтов; 19 - Старий Салтов; 20 - Кочеток; 22 - Кабанове; 23 - Мохнач-1; 24 - Готвальд (Зміїв); 25 - Коробове; 26 - Суха Гомольша; 27 - Красна Гірка; 28 - Вербівка; 29 - Залиман; 30 - Мохнач-2; 31 - "База"; 32 - Балаклея; 35 - Бугайовка; 37 - Бондариха; 44 - Лиманське Озеро; 45 - Зливки; 46 - Лиман; 65 - Богородицьке; 66 - Святогорськ; 67 - Титянівка; 68 - Сидорове; 69 - Маяки; 70 - Райгородок; 71 - Дронівка; 72 - Платонівка; 73 - Крива Лука.

В цьому сенсі особливу цінність становить розлог праця Філарета (у 5-ти томах або, як називає їх автор, - “отделениях”), котрий наводить тексти документів, більшість яких не дійшли до нашого часу. Отже, ця праця, як і КБЧ, і стаття І.Д.Беляєва, становить інтерес як першоджерело.

Пред тим як перейти до встановлення місць переправ Сіверського Дінця, спираючись на наявну писемну інформацію, топонімічні дані та залучаючи матеріали археології, треба зробити кілька застережень.

Як відомо, назви географічних об'єктів є надзвичайно інформативними. Багато з них зберігають давні корені топонімів різних мов. Найбільш сталими є гідроніми, досить довго зберігаються і назви шляхів сполучень - дромоніми та назви пов'язаних з ними бродів. Останнє актуальне лише в тому випадку, коли ці броди використовуються. В іншому випадку первинний смисл назви зазнає змін, переосмислюється, тобто контамінується, набуваючи інших семантичних відтінків. Наприклад, колишні *гостинці*, тобто шляхи, якими рухалися купці-гості, перетворюються на числені *гуски*, *гусинці*, *хустки* і навіть *глистянки*; *лази-перелази*, тобто броди перетворюються на *лози*, *лескі*, *лозові* і навіть *чорноглазовки*. Ці два терміни почали втрачати свій первинний смисл кількатороків тому. На Харківщині і нині збереглося близько 10 назв з коренем на *гост-* і похідними від нього: Гостищево, Гусівка, Гуслівка, Гусинка, Гусина Поляна та інш.

Взагалі назв річок та населених пунктів, пов'язаних з поняттям брід, переправа, перелаз, існують десятки. Лише в даному регіоні зустрічаємо річки *Брод*, *Бротениця*, *Братениця*, *Обратень*, *Бродок*, *Довгий* та *Круглий Броди* та інш., а також кілька так званих “лозових” річок і похідних від них назв населених пунктів - *Лозова*, *Лозовенька*, *Влезьки*, *Чорні Лози*. Всього близько 40 (!) назв на *лаз/лоз-*, в тому числі такі прозорі назви, як *Виползово*, *Лазуківка*, *Водолага*, *Власовка*, *Чорнолозка*, *Глазунівка*. Велика дорога, що пов'язувала пониззя Дону з Путивлем, мала характерну особливість - на відміну від більшості інших доріг, її траса проходила не вздовж річок по межиріччях-суходолах, а поперек, перетинаючи в середніх течіях навіть такі досить значні річки, як Ворскла, Псел та Сейм. Ця особливість і відбилася у її назві - Лосицька⁶.

Також в документах XVI-XVIII ст. часто плутаються терміни “лаз”- “перелаз” з “перевозом”, тобто броди плутаються з поромами. Так, наприклад, КБЧ подає: “...на Малом перевозе нижче Оскола верст з 20 лазят татаровя”, “А на Семи татаровя перелазили Семь реку нижче Курска 40 верст, под городенским городищем; и на том татарском перевозе ныне деревни Рыльского уезду”⁷ (тут і далі підкреслено нами - В.З.). Тут має місце явне протиріччя, адже зрозуміло, якщо татари “лазили” або “перелазили”, то йдеться про перелаз, тобто брід, а не про пором-перевоз. Як бачимо, інформатори, а скоріш за все чиновники та переписувачі, не розрізняли цих термінів, хоча зрозуміло, що у більшості випадків, де йдеться про напади татар, маються на увазі саме броди-перелази. Окрім цих прикладів, аналогічну ситуацію зустрічаємо і в багатьох інших документах XVI-XVIII ст.

На Сіверському Дінці, виходячи з наявних матеріалів, існувала велика кількість природних бродів. Особливо це характерно для середньої ділянки річки. Тут русло досить звивисте, з багатьма притоками, а саме на поворотах та в місцях впадінь приток наминаються піщані коси та підминаються береги,

що й призводить до утворення зручних для руху мілей, тобто бродів.

Ці характерні риси за своїми фізико-географічними особливостями частково нагадують Середній Сейм, де у давнину також була низка бродів-перелазів⁸.

Нижче зроблено спробу локалізації переправ Сіверського Дінця від району Белгорода до Лисичанська.

1. Переправа ВЕЗЕНИЦЬКА.

У розписі місць дислокації 15-ти Білгородських сторож, складеному князем і воеводою Г.Тюфякіним у 1623 р., зазначено, що 15-й сторожі необхідно чатувати *“на Северском Донце на броду на усть Везеницы ниже Белгорода 4 версты”*⁹.

Це місце локалізується досить просто - майже в центрі сучасного м.Белгород (Росія), де у Сіверський Донець впадає річка з сучасною назвою Везьолка.

2. Переправа ТОПЛИНКА.

У вищенаведеному документі зазначено, що 12 сторожа має знаходитися *“на Северском Донце на берегу ниже Белгорода 20 верст против Топлинского устья на перелазах”*¹⁰.

Нині це місцевість біля с.Топлинка (Белгородський р-н, РФ), де р.Топлинка впадає у Донець. Поруч - села з характерними назвами: Бродок, Пристень, Маслова Пристень.

3. Переправа САЛТІВСЬКА.

Салтівське (Салтановське, Салтове) городище згадується у КБЧ: *“...от Волчьих Вод до Старицы верст с 6. А ниже Старицы, с Крымской стороны, верст с 8, пал в Донец колодезь Салтановской.*

*А ниже Салтановского колодезя, на Донце, городище Салтановское, от колодезя с версту”*¹¹.

У 1643 р. чугуївський воевода І.Бестужев писав царю, що 5 серпня приходили татари через Сіверський Донець на Чугуїв, але їх вдалося відбити, а втікачів наздогнати *“...от Чугуева верстах в 20 на р.Донце под Салтовским городищем и Татар громили и многих побили и ранили и в реке потопили. А которые твои, Государевы, служилые люди переметалися за Татарами за Донец: и у тех людей за Донцем с Татарами был бой...”*¹².

У 1658 р. А.Хілков писав чугуївському воеводі І.Бунакову, що чугуївські служилі люди *“...в Чугуеве стоят в сотнях по 50 человек и на отхожих сторожах, на Татарских перелазах, на реке Донце, на Салтове городище, да на Гумницком...”*¹³.

Наступного року, згідно царського указу, 670 переселенців оселилися на Сіверському Дінці, на Салтівському городищі, де раніше був кам'яний город, *“на татарському броді”*¹⁴.

Салтівське городище і розташований неподалік могильник - нині широковідома епонімна пам'ятка, що дала назву цілій археологічній культурі, знаходиться в межах с.Верхній Салтів (Вовчанський р-н Харківської обл.).

4. Переправа КОГАНСЬКА.

У КБЧ зазначено: “... Уды по левой стороне Муравской дороги, а пали в Донец, ниже Коганского перевозу, от Белогорода верст с 90 /.../ А ниже Бурлука, с Ногайской стороны, пал в Донец колодезь Каганской /.../ городище Гумнинья, а ниже Гумнинья, на Донцы, Каганской перевоз, от Гумнинья верст з 5.

А ниже Гумнинья, выше перезову с версту пала в Донец речка Бабка.

А ниже Бабки, с версту, пала в Донец речка Тетлега.

А ниже Тетлеги на Дону Чугуево городище, а от Тетлеги версты с 4¹⁵.

Філарет наводить фрагмент доповіді князя Горчакова царю 16 жовтня 1641р., де повідомляється про черговий напад татар. Зокрема йдеться про те, що чугуївський пушкар Івашка Дмитрієв ходив за річку Донець “к татарському перевозу, от Чугуева версты с 3” і тоді ж прийшли на річку Таганку татари, а Івашка “от них ушел чрез Донец в плив /.../ приходили те татарове с верху речки Таганки и были на Таганском перевозе”^{16*}.

Отже очевидно, що Таганський, Коганський і Татарський - це різні варіанти назви однієї переправи.

Коганське (Каганове) городище згадується в “Описах Харківського намісництва кінця XVIII ст.”: “От Харькова в 9 верстах при р. Удах есть городище, называемое Каганова; о нем также ничего, кроме некоторых несбыточных басней, обстоятельно не слышно”¹⁷.

А.Г.Слюсарський зазначав, що Коганський перевоз знаходиться біля Чугуєва¹⁸.

Річки Бабка та Тетлега, як і м.Чугуїв, існують і нині. Назва переправи відбилася у назвах сучасного с. Таганка та одноіменної річки, що знаходяться неподалік. Отже, наявна інформація дає можливість з великою точністю вказати місце цієї переправи, що знаходилася у місці впадіння р.Тетлега у Донець. Сьогодні це в межах смт.Кочеток (Чугуївський р-н Харківської обл.). Цей брід існує і нині.

Характерно, що на р.Бабка, вище за течією від устя на 5-6 км, відкрито матеріали зрубної культури, поселення та могильник салтівської культури. Селище і могильник салтівської культури відкрито також і у самому Кочетку¹⁹.

5. Переправа МАЛИНІВКА.

Філарет наводить фрагмент царського указу 1704 р., в якому цитується “сказка” жителів Малинівкі, зокрема йдеться про заснування села: “... село Малиновка построена тому лет 40 и больше /.../ за рекою, за Северным Донцом, на нагайской стороне, на Малиновом колодезе, на броду, на татарских перелазах, на Чугуевых угодьях”²⁰. Очевидно, про цю ж переправу йдеться у доповіді чугуївського воєводи І.Бестужева царю у 1643 р.: “Августа 5 д. в 4 часу дня с Ногайскія стороны из за р.Севернаго Донца приходили под Чугуев Татарове, человек с 500 и больше. А пришли, Государь, Татарове под Чугуев лесами, ниже города версты с 3”.

*Відхиляючись від теми даної статті, не можемо не навести яскравого факту, що міститься у цій же доповіді. Це важлива інформація про геройський вчинок чугуївця Василя Шабикіна, котрого разом з сіврюками та “гулящими” людьми А.Батовим та В.Хвостовим захопили татари від Чугуєва верст за 40. Останні вказали дорогу, а “Ваську де убили за то, что он Татар под город Чугуев не повел”!

На карті кінця XVIII ст. слобода Малинівка показана навпроти Чугуїва, там же нанесено дорогу, що йшла через неї та Чугуїв з Ізюму до Харкова²¹. Нині через Чугуїв та Малинівку пролягають кілька шляхів, в тому числі залізничний та автомобільний магістральний міждержавного значення.

Сучасне смт.Малинівка (Чугуївський р-н Харківської обл.) розташоване навпроти Чугуїва через р.Донець, дещо нижче за течією. Отже, брід локалізується досить впевнено.

6. Переправа БИШКИНСЬКА.

КБЧ сповіщає: *“А на Колошии городище Каменное, от Змиева верст с 10, лесом подле Донца.*

А ниже Колошии, на Донце, Абашкин перевоз, от Колошии версты с 3”²².

Кілька разів згадуються Бишкинські (варіанти: Абашкин, Обишкінський, Башкинської) перелаз, перевоз та сторожа у 70-х рр. XVI ст. як місце контролю за просуванням татарських загонів²³.

Про спорудження “города” на бродах Савинському, Андрієвих Лозах та Бишкинському у 1666 р. йдеться у документі, що наводить Філарет. Він же наводить цікаву інформацію з перепису стольника князя Я.Мансурова, датованого 1682 р., про укріплення берега біля Бишкинського броду: *“На Бишкинском мокром броду, что под Бишкинским городком /.../ а по осмотру того броду на 10 саж., надолоб и башни нет /.../ На Бишкинском броду до городка до стены настроено вновь надолобы 260 сажень; от р.Донца на том же броду валом перекопано 40 сажень, городок вокруг 30 сажень”²⁴.*

Наведених даних достатньо, щоб локалізувати цей брід. Він знаходився між сучасними селами Черкаський Бишкин та Нижній Бишкин (Зміївського р-ну Харківської обл.). Поруч розташована низка археологічних об’єктів бондарихінської, пеньківської, салтівської культур та скіфського часу, в тому числі відомий Сухогомольшанський археологічний комплекс з городищем, оточеним кам’яними стінами²⁵.

7. Переправа ТЕНДИЦЬКА.

У вищенаведеному переписі князя Я.Мансурова згадується Тендицький брід: *“По правую сторону от мельницы вниз по Донцу засечено леса до Тендицкаго брода мерою 600 сажень”²⁶.*

600 сажнів - це близько 1300 м, тобто на такій відстані від млина знаходився цей брід. Сам же млин був розташований поруч з Бишкинем. Під 1691 р. маємо свідчення про те, що лиманський житель розповідав: *“...ездил он из Лимана в Бишкин на мельницу молоть, и в то число от мельницы за Донец Бишкинские жители ходили для своих дел, и с ними съехались Татары”²⁷.*

У розписі маршрутів путивльських сторожових станиць 1571 р. зазначається: *“Из Путивля же ездити станицам /.../ к Змееву кургану, да к Донцу, да перелезти Донец на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья”²⁸.*

Вірогідно, що Тендицький брід знаходився десь у місці, де Тюндюкове “болонье” (волога, болотяна низовина, мокрий луг) примикає до Дінця. Дійсно, вся місцевість лівого берега останнього від Змієва до Савинців низька, з великою кількістю озер, проток та боліт. Поруч - досить великі озера Чайка, Лиман, Зимне, Крячкове та інш. Відмінність у назвах

(Тендицький брід та Тюндюкове болоньє), очевидно, слід пояснювати різницею у часі письмової фіксації, що дорівнює більше 100 років. Отже, Тендицький брід знаходився приблизно за 1,5 км нижче за течією від Бишкінського.

8. Переправа ШАБАЛИНСЬКА.

Нижче за течією від Бишкінського знаходився Шабалинський брід (варіанти назв у документах XVI-XVII ст. - Шабалін, Шабалінов, Шабанинскої, Шебанинський). КБЧ подає таку інформацію: *“А ниже Абашикина перевозу, на Доне, Шабалинской перевоз, от Абашикина перевозу верст з 10 /.../ А ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донец Бакин колодезь”*²⁹.

Кілька разів Шабалинські брід, перевоз та сторожі згадуються під 1577 та 1591 рр. у розписах руху путивльських та рильських станиць³⁰. Зазначається, що ця переправа розташована за 15 верст від Бишкінської, за 20 верст від Булуклейської та за 15 - від “Комолшенских ровней”³¹.

Цікаву інформацію за 1681 р. про укріплення, що унеможлиблювали рух берегом після переходу через Донець, наводить Філарет: *“На Шабалинском броду, от озера до стены городка надолбы поправлены 310 сажень; городок мерою вокруг 12 саж. От того городка до ерка (вверх по Дону) поправлены надолбы, 250 сажень”*³².

В цілому, наявних даних у сукупності з сучасною топонімікою регіону достатньо для локалізації цієї переправи, що знаходилася між сучасними селами Геївка та Андріївка (Зміївський р-н Харківської обл.).

9. Переправи АНДРІЄВІ ЛОЗИ.

Філарет наводить фрагмент документа балаклійського протоієрея, зятя полковника Я.Черніговця, де йдеться про те, що зроблено для захисту від нападів татар та заселення місцевості в районі р.Балаклія. Зокрема, у 1666 р. *“призвали и построили города на бродах Савинской, Андреевы Лозы и Бишкин”*³³.

У 1688 р. знову в цей район прийшли татари, про що приказний Решеховцев сповіщав: *“...как татаре металися через Донец, многих Балыклейских и Андреевских жителей на броду порубили и потопили”*³⁴.

Белгородський воєвода про ці ж події писав, що 3 вересня *“татарове перешли через Донец выше Балыклеи и ниже Андреевых Лоз на броду, подле Енчукова Кута”*³⁵.

Назва переправи Андрієві Лози досить характерна. Множина свідчить про наявність у цій місцевості кількох бродів-перелазів. Дійсно, окрім даних, наведених вище, маємо переконливе свідчення 1686 р. щодо опису берегових укріплень Дінця біля Андріївки: *“...от городка Андреевых Лоз, от посада, вниз по Дону горою до Красной горки, до татарского перелаза, ставлены надолбы /.../ А на Красной горке против татарского перелаза...”*³⁶.

Отже, брід Андрієві Лози знаходився в межах сучасного с.Андріївка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

За даними Філарета, жителі Андріївки утримували стражу у 5 верстах від Андріївки на Брижечевому броді, у 5 верстах на Міловому та біля Красної Гірки³⁷.

Останні три локалізуються досить точно на підставі назв сучасних сіл та орієнтирів, наведених у документах.

10. Переправа БРИЖЕЧЕВА.

Як впливає з тексту, наведеного Філаретом, цей брід знаходився за 5 верст вище від Андріївського. Отже, це місцевість в районі сучасного с.Геївка, дещо нижче Бишкінського броду.

11. Переправа МІЛОВА-1*.

Назва сучасного с.Мілова (Балаклійський р-н Харківської обл.) вказує на локалізацію цього броду, що знаходився у 5 верстах від Андріївки, нижче за течією, неподалік від броду Красна Гірка.

12. Переправа КРАСНА ГІРКА.

З вищенаведеної інформації випливає, що цей брід-перелаз знаходився біля сучасного с.Червона Гірка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

13. Переправа У ЄНЧУКОВА КУТА.

З повідомлення белгородського воєводи про прихід татар (див. про Андрієві Лози) дізнаємось, що цей брід знаходився нижче за течією від Андрієвих Лоз. Його місцезнаходження, виходячи з назви, було, очевидно, біля сучасного залізничного переїзду Янківський.

Таким чином, під назвою Андрієві Лози слід розуміти 5 переправ: власне Андрієві Лози, Брижечеву, Мілову, Красну Гірку та У Єнчукова Кута.

14. Переправа ЛЯХОВА.

КБЧ подає: *“А ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донец Бакин колодезь /.../ А ниже Бакина колодезя, на Донце, Ляхов перелас с Крымской стороны на Рускую сторону.*

А ниже Ляхова перелазу, на Донце, Савинскои перевоз, от Ляхова верст за 20”³⁸.

Бакін чи Букін колодезь, тобто річечку з відповідною назвою, в сучасній гідроніміці регіону нам не вдалося знайти, але досить надійним орієнтиром є вказівка на відстані: від Шабалинської переправи приблизно за 10 верст та від Савинської - за 20 верст. Тут і нині є невелика річка Ляхівка.

15. Переправа КРЕДНЯНСЬКА.

Креднянський брід згадується в описах князя Я.Мансурова 1688 р.: *“На Креднянском броду на стороже стоят Балаклеиские жители. /.../ От того Креднянского броду едучи к городу Балаклею, подле бору построены надолобы и караульная башня /.../ Подле тех надолоб рыжеватоое озеро. /.../ На Креднянском броду построены 2 тынянки и окладены дерном; меж ними огорожено тыном; на 10 саж.”³⁹*

Виходячи з назви сучасного с.Крейдянка, цей брід знаходився поруч, в межах м.Балаклія.

*З'ясовується, що на Сіверському Дінці існували два броди під однією назвою. Щоб розрізнити, ми умовно позначаємо їх цифрами 1 та 2.

16. Переправа БУЛУКЛЕЙСЬКА.

Вище вже кілька разів згадувалася Булуклійська (Балаклейська, Буликлейська) сторожа.

За описом князя Я.Мансурова 1688 р.: *“На Балыклейском броду, что на устье речки Балыклейки, по осмотру того броду на 20 саж. острожка, башни и надолоб нет. На том броду на стороже стоят Балыклейские жители 20 казаков и мещан. Тот брод от города в 2 верстах”*⁴⁰.

Цей брід локалізується досить легко, адже сучасне м.Балаклія знаходиться на місці колишнього острога. Оскільки нинішнє місто значно більших розмірів, ніж було у XVII ст., то зрозуміло, що Булуклійський брід знаходився неподалік від Креднянського броду, дещо нижче останнього, у межах сучасного міста, там, де р.Балаклійка впадає у Сіверський Донець.

17. Переправа ТАРАБАНОВА.

В доповідній записці князя Я.Мансурова від 1682 р. при описі Савинських бродів вказано: *“От Тарабанова броду построены надолбы до города Савинцы выше городка Савинского”*⁴¹.

Від 9 липня 1688 р. маємо свідчення, що *“На Тарабаковой луке было 200 человек татар, а на другой стороне Донца было с 2000”*⁴².

Отже, Тарабанов брід знаходився нижче Булуклейського, неподалік від Савинського.

18-20. Переправи САВИНСЬКІ.

КБЧ подає: *“А ниже Савинского перевозу речка Изюм, от Савинского перевозу верст с 12”*, *“А ниже Савинского перевозу пала в Донец речка Чепель, от Савинского верст с 15”*⁴³.

У розписах руху путивльських та рильських сторожових станиць під 1571 та 1591 рр. разом з переправами Бишкінською, Шабалинською, Булуклейською та Ізюмською кілька разів згадуються Савинські сторожа, шлях та переправа⁴⁴.

У 1671 р. 100 переселенців заснували слободу Савинську *“на Татарском броду в Савинском перелазе”*⁴⁵.

Вони охороняли 3 сторожі, що були влаштовані на бродах: *“... а от прихода воинских людей на р.Северном Донце стоят они на Татарских перелазах, на трех сторожах”*⁴⁶.

В доповідній записці Я.Мансурова від 1682 р. йдеться про стан берегових укріплень, де, зокрема, вказується, що татарський брід *“под городом Савинским. По осмотру того броду на полторы версты”*, і далі: *“Не доезжая Савинского города за версту, на Савинском броду построен острожок /.../ И по осмотре, того броду и надолобов на полверсты /.../”*

*На Нижнем Савинском броду под городом устроены надолбы 30 сажень /.../ На том броду стоят Рыбинские и Харьковские казаки. На Савинском ниже города на броду поправлены старые надолбы 160 сажень /.../ А стоят на том броду Золочевцы”*⁴⁷.

В даному випадку слід розрізняти власне “город”-слободу та укріплення-острог. Отже з наявних даних виходить, що існували 3 броди Савинських, які разом називалися “Савинський перелаз” (ситуація схожа з Андрієвими Лозами, коли під однією назвою розумілися 5 бродів). Саме так

сприймав наведену інформацію і Філарет, який писав про Савинські укріплення: *“укрепленія были сделаны казаками на берегу Донца выше города Савинскаго, под городком и ниже городка”*⁴⁸.

Зрозуміло, що ці укріплення, як і інші тогочасні укріплення регіону, влаштовувалися саме на переправах.

Савинські переправи знаходилися в межах сучасного смт.Савинці (Балаклійський р-н Харківської обл.).

21. Переправа ЛЕВКІВСЬКА.

Філарет зазначає, що поблизу Левківки знаходилася переправа і наводить фрагмент грамоти Захаржевичей-Капустянських, де вказується, що у 1733 р. І.Капустянський відбивав напад татар *“на перелазе близ Левковки на р.Донец”*⁴⁹.

Нині це місцевість біля с.Левківка (Ізюмський р-н Харківської обл.).

22. Переправа СПІВАКІВСЬКА.

Філарет подає фрагмент документа 1682 р.: *“От Липоваго озера до Спеваковскаго броду устроены надолобы, а у того броду построен городок, а возле того городка башня; от того городка устроены надолобы до Криваго озера, а от Криваго озера построены надолобы Креднянскаго броду 1450 сажений”*⁵⁰.

Село Співаківка (з 1921 р. - с.Червоний Шахтар) розташоване на лівому березі Дінця, за 18 км від Ізюма⁵¹.

Озеро Криве згадується під 1785 р. при описі м.Ізюм, що *“окружается с северной стороны степью, с южной - горою, которая называется Кременец, с восточной - озером Кривым, а с западной - рекою Северным Донцом”*⁵².

Виходячи з планів Ізюма 1787 р., де нанесено о.Криве, - це притока Дінця⁵³.

Озеро Криве існує і нині, знаходиться поблизу м.Ізюм.

Співаківська переправа знаходилася біля с.Червоний Шахтар (Ізюмський р-н Харківської обл.).

23. Переправа БУНІН.

Філарет цитує документ від вересня 1694 р.: *“Орда переходила на Бунином броду, под сл. Спеваковкою”*⁵⁴.

Отже цей брід знаходився десь неподалік від Співаківського броду.

24. Переправа ІЗЮМСЬКА.

Перші згадки датуються другою половиною XVI ст., коли путивльські та рильські станиці отримали наказ контролювати переправи по середній течії Сіверського Дінця, в тому числі Ізюмську переправу. До 1571 р. тут вже була Ізюмська сторожа⁵⁵.

КБЧ свідчить: *“А ниже Изюма Изюмец, меж их версты з 2. А ниже Изюма и Изюмца, на Донце Изюмский перевоз. А от Изюмского перевозу до Царева города 8 верст”*⁵⁶.

Згадується Ізюмський перелаз і у 1668 р.⁵⁷

В середині XVII ст. (1673 р.) поруч з бродом було збудовано острог, котрий назвали Ізюмом⁵⁸.

Генерал Г.Косоков 25 квітня 1681 р. доповідав царю, що розпочато будівництво міста *“на Изюмском перелазе с Крымской стороны р.Северского Донца в самом крепком и пристойном месте”*⁵⁹.

Через цей брід проходив відомий Ізюмський шлях, що відгалужувався від Муравського шляху у верхів'ях Орелі, перетинав Сіверський Донець і тягнувся вздовж правого берега Осколу, а у верхів'ях Псла, Ворскли, Сіверського Дінця та Осколу знову з'єднувався з Муравським. Цей брід використовувався з давніх часів. Про це, зокрема, свідчать пам'ятки археології різних епох: мезолітичні (2 стоянки 8-6 тис. до н.е.), неолітичні (8 стоянок)⁶⁰.

Як зазначав відомий знавець старожитностей Сіверського Дінця М.В.Сібільов, ніяких змін місця розташування броду з кінця бронзового віку до наших часів не відбулося, якщо судити з заливних озер, що оточують м.Ізюм і мають доісторичні стоянки на своїх берегах⁶¹.

У зв'язку з Ізюмськими шляхом і бродом в літературі виникла полеміка щодо походження назви. Так, одні дослідники вважають, що слово Ізюм походить від татарського *гузун* - брід, переправа (Філарет, М.В.Сібільов), другі - що назва ця означає річку, ручай, низину (М.Фасмер), треті - що Ізюмський шлях отримав назву від Ізюмського кургану - гори Кременець, що височить над містом, поруч з яким і був стародавній *“перелаз”* (Д.І.Багалій).

Цю полеміку детально аналізує відомий сучасний дослідник М.Ф.Гетьманець, який приєднується до точки зору Д.І.Багалія. Вчений підкреслює, що *“название и дороги, и реки, и города происходит от названия горы Узун, что в тюркских языках означает Длинная”*⁶².

Однак на різних історичних етапах відбувалися процеси контамінації, коли зі зміною населення, яке було носіями різних мов - тюркських (хазари, половці, татари) і слов'янських (русичі, росіяни, українці), і зміною фізико-топографічних та соціально-економічних умов (спорудженням мостів, переорієнтацією пріоритетних напрямків шляхів) відбувалося переосмислення і власне терміну. Досить згадати, що на гербі м.Ізюм зображено три грона винограду, адже один з варіантів вимови та тлумачення татарського слова *узун* означає виноград.

Але первинний смисл, на наш погляд, збігається з точкою зору Філарета та М.В.Сібільова: це - брід. Цю назву отримала невеличка річка, при впадінні якої у Сіверський Донець і був гузун - переправа, перелаз.

Справа в тім, що назви доріг, як правило, пов'язані з певними характерними рисами - Муравський, Бакаєва, Свинна, Поле, Кальміуська, Московська, Путивльська, Лосицька, що характеризують їхні особливості. Великі дороги оминають річки, і в цьому сенсі показовою є остання, про що вже йшлося вище.

Отже, Ізюмська дорога, що була східним відгалуженням Муравського шляху, теж мала цю особливість - вона перетинала досить значну річку Сіверський Донець, що й відбилося у назві.

Взагалі, згадувана полеміка має давню традицію, що нараховує принаймні 450 років і починається з КБЧ, роботу над якою було завершено у 1627 р., але в основу частково покладено дані XVI ст. Як відомо, цю унікальну

історико-географічну працю було вперше опубліковано друкарським способом у 1773 р. На сьогодні відомо 37 списків, що становлять кілька редакцій. Але лише у 4 списках в тому місці, де йдеться про Ізюм, є фраза: “*А ниже Изюма пала в Донец с правыя стороны река Сальница. А ниже тое Изюмец*”⁶³.

Сальниця згадується у зв’язку з походом Володимира Мономаха 1111 р. у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. В останньому джерелі - ще й як місце, через яке рухався Ігор Святославич навесні 1185 р. після зустрічі з братом Всеволодом.

Нині річки з такою назвою не існує, її локалізація нараховує понад 10 варіантів, які заперечують один одного. Ситуація ускладнюється ще й тим, що деякі дослідники ототожнюють гору Кременець (Ізюмський курган) з Шеломянем, який згадується у відомому рефрені “Слова о полку Ігоревім” - “О, Русская земля, уже за Шеломянем еси!”.

В справі локалізації Шеломяні теж існують кілька версій, серед яких 3 основні: гора Кременець; вододільний гребінь басейнів Дніпра-Дону; Більське городище скіфської культури, античне місто Гелон⁶⁴.

П.Г.Бутков першим висунув гіпотезу, згідно якої Шеломянь “Слова о полку Ігоревім” - це Ізюмський курган⁶⁵. Підтримав цю думку Д.М.Дубенський і багато інших дослідників XIX ст.⁶⁶ В.О.Афанасьєв теж висловив аналогічну думку, додавши, що саме тут через Ізюмську переправу навесні 1185 р. русичі перетинали Донець⁶⁷.

Така первісна базова гіпотетичність місця знаходження р.Сальниця (тепер ще й ускладнена проблемою з Шеломянем) призводить до виникнення вже другого рівня гіпотез, що, в свою чергу, спираються на слабо обгрунтовані початкові гіпотези.

Так, А.Г.Слюсарський, посилаючись на І.Сухорукова, В.Броневського та М.Гербеля зазначає, що “*р.Изюмец должна быть известна под этим именем с древних времен, так как Изюмская дорога, ответвляющаяся от Муравского шляха и проходившая по правой стороне Донца “по Изюмским землям, уже в 1185 году называлась Изюмским шляхом”. По этой дороге северский князь Игорь Святославич вел свою дружину на половцев до Изюмского кургана, около которого переправился через Донец и пошел далее на юг, “где земля Изюмская одна была*”⁶⁸.

Тут одразу знаходимо кілька неточностей та помилок.

По-перше, Ізюмський шлях проходив не по правій стороні Дінця, а по лівій, і тільки після перетинання останнього через Ізюмський брід виходив на праву сторону, де майже під прямим кутом (тобто прямуючи на захід) невдовзі вливався у Муравський шлях.

По-друге, назв Ізюмських землі, шляху та кургану раніше XVI ст. у відомих на сьогодні документах не зустрічається, отже невідомо яку саме назву мав Ізюмський шлях під час походу Ігоря Святославича у 1185 р.

І третє. Де конкретно Ігор Святославич переходив Донець невідомо, а враховуючи, що у XII ст. Донцем звалася р.Уди, то можна впевнено стверджувати, що у фразі “Слова о полку Ігоревім” (“*пероброе Донец*”), яка стоїть після опису затемнення, якраз йдеться про сучасну р.Уди.

А.Г.Слюсарський занадто коротко цитує працю М.В.Гербеля “Изюмский Слободской казачий полк”, що призводить до нечіткого викладення змісту. В іншій відомій роботі М.В.Гербеля, присвяченій перекладу

“Слова” та досить розлогим коментарям до оспіваного в творі походу, зазначається: “1-го мая 1185 года, не доходя реки Донца, русское войско застигнуто было солнечным затмением /.../ прибыв к донецкому перевозу, войско Игореве переправилось за реку у Изюмского кургана (нынешняго Изюма) и двинулось к берегам Оскола”. Через 2 доби, зустрівшись з Всеволодом, військо вирушило на південь “к рекам Дону и Салу”⁶⁹. Як видно, під річкою Сал автор розумів Сальницю.

Дещо насторожує те, що зовсім поруч знаходяться три броди Савинські, які в своїй назві несуть певну фонетичну схожість з назвою р.Сальниця.

Отже, ситуація з Сальницею залишається нез’ясованою.

Як впливає з усього комплексу наявної інформації, Изюмська переправа знаходилася в межах сучасного одноіменного міста.

25. Переправа КАМ’ЯНА.

КБЧ вказує: “А ниже Изюмца, на Донце, Камменной перевоз, от Изюмца верст с 6.

*А от Камменого перевозу к Новому Цареву городу 8 верст*⁷⁰.

“Новый Царев город” - нині Червоний Оскол (Изюмський р-н Харківської обл.). КБЧ подає досить точні відстані, що дає можливість локалізувати цей брід в районі сучасного села з відповідною назвою Кам’янка, там де у Донець впадає р.Суха Кам’янка.

26. Переправа ХОМУТОК.

Філарет цитує з документа 1688 р.: “на броду Хомуток от озера Крываго засечено лесу мерою 100 сажень”⁷¹.

Озеро Криве, як зазначалося вище при локалізації Співаківського броду, існує і нині, неподалік розташоване о.Хомут.

27. Переправа МАЯКИ.

Філарет, посилаючись на свідчення жителів м.Маяки, повідомляє, що 20 січня 1690 р. татари “выше Маяцкаго броду, в урочище на р.Нетриусе, на городовых проезжих людей били и в полон побрали”. За цими та іншими даними того ж часу впливає, що Маяки знаходилися неподалік р.Нетриус, яка існує і нині.

В межах с.Маяки, на високому правому березі Сіверського Дінця, розташований великий археологічний комплекс салтівської культури: городище, 2 селища та 3 могильники (загальна площа близько 70 га), поруч знаходиться схил з виразною назвою Ложниковий Яр⁷².

Отже, Маяцька переправа знаходилася біля сучасного с.Маяки (Слов’янський р-н Донецької обл.).

28. Переправа ТОРСЬКА.

Філарет наводить фрагмент царської грамоти 1646 р., з якої впливає, що в цей час на Торському городищі вже існував “острожек”, де на “татарскому перелазе” чатували чугуївські козаки⁷³.

Торський брід-перелаз знаходився біля м.Тор (нині - м.Славянськ Луганської обл.).

29-30. Переправи МАЛА та ВЕЛИКА.

КБЧ повідомляє: "...от усть реки Оскола от Царева города, пал в Донец колодезь Святой, а Нетригус он же, верст с 15 выше Малого перевозу.

А ниже Малого перевозу, на Донце, Большой перевоз, ниже усть реки Тору, от Малого перевозу верст с 10.

А ниже Большого перевозу, верст с 12, пала в Донец речка Черной Жеребец". Інша редакція КБЧ подає: "...на Малом перевозе ниже Оскола верст с 20 лязят татаровя"⁷⁴.

Про шляхи, що пролягали через ці переправи, йдеться і у розписах маршрутів 5-ї донецької сторожі, якій приписувалося: "...стояти сторожем на Святогорской стороже на сей стороне Донца против Святых гор; а переезжати им на право в верх по Донцу до усть Оскола верст с 10-ть, а на лево вниз по Донцу через шлях малого перевозу, да через шлях великого перевозу и Торский шлях и до усть Тору верст с 30-ть"⁷⁵.

Рухаючись з південного сходу до Ізюмського, Савинського або Андрієвих бродів, ворожі загони намагалися перетинати відносно мілководні притоки Сіверського Дінця - річки Білу, Красну, Жеребець та інш., де знаходилася низка бродів. На них московський уряд влаштовував застави, а згодом - острожки-городки.

На р.Красна відомо 2 переправи - Мілова та Кабанья.

31. Переправа МІЛОВА-2.

Філарет вказує: "Меловатка на високом меловом берегу р.Красной и на меловом броду ея, почему и названа Меловаткою и слободою Красною у Меловаго броду"⁷⁶.

Нині - в межах с.Міловатка Луганської обл.

32. Переправа КОБАНЬЯ.

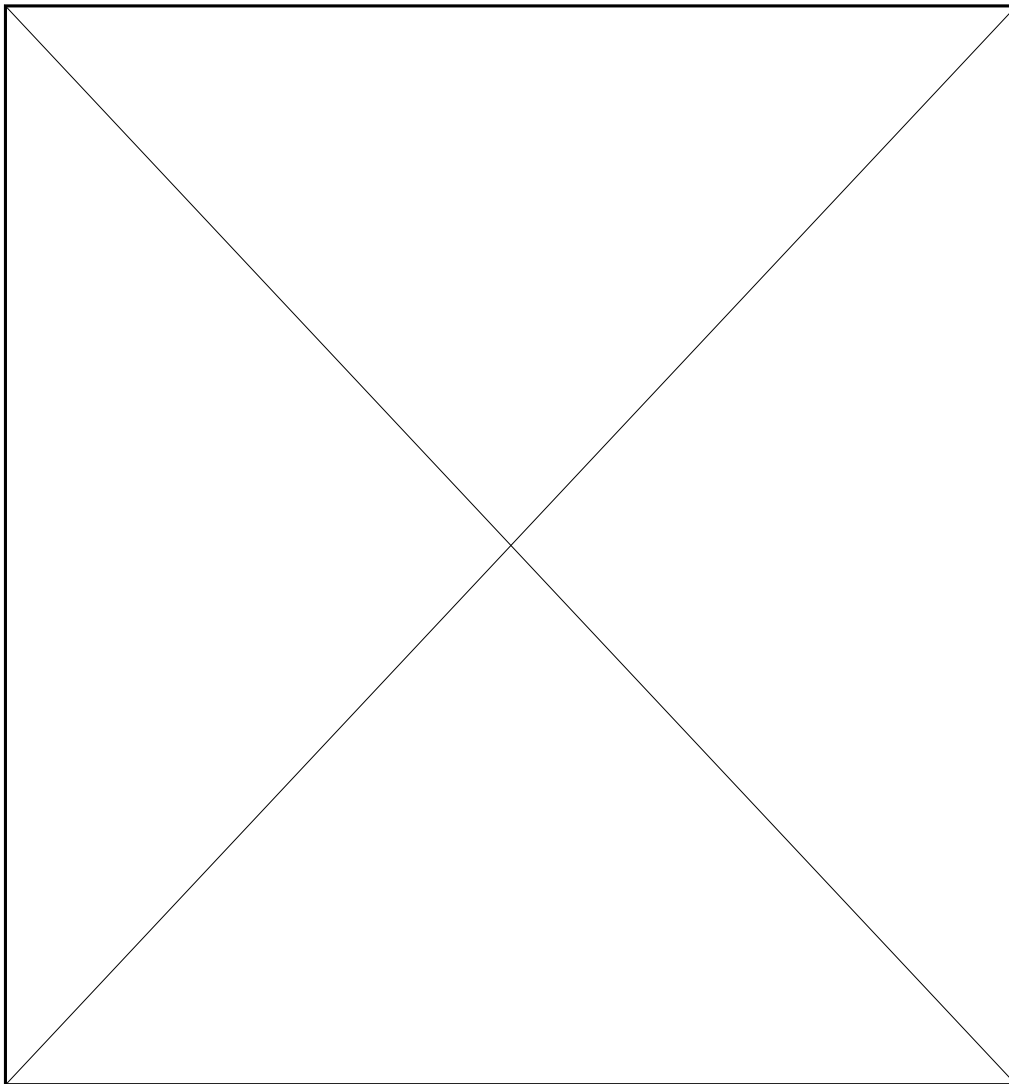
Кобаній брід згадується на початку ХІХ ст. як юрт, що знаходився за 20 верст від Краснянська, а останній - на березі Дінця за 14 верст від Воєводовки⁷⁷.

Краснянськ - нині с.Стара Краснянка. Таким чином, місцезнаходження Кобаньего броду встановлюється досить легко - це місцевість в межах смт. Краснореченське (Луганська обл.). Назва історико-географічного об'єкта відбилася у назвах сучасної залізничної станції Кобаного, поруч - залізничний роз'їзд Переліски (рос. - Перелески).

33. Переправа БОРОВСЬКА.

В КБЧ вказано: "А ехати к Донцу Северскому вниз по Боровой; а Донец перевестися ниже Боровой, версты з 2 /.../ А ниже Бахмутовой, верст с 15, на Донце, перевоз Боровской, на Кальмиуской дороге.

А ниже Боровского перевозу, с Крымской стороны, пал в Донец Белои колодезь, от перевозу версты з 2"⁷⁸. Про перехід через Донець біля р.Борова у 1643 р. татарського загону, що рухався з полоненими у Крим Кальміуською сакмою, сповіщає Філарет⁷⁹.

Стародавні переправи Сіверського Дінця

1. Везеницька	17. Тарабанова
2. Топлинка	18-20. Савинські (три)
3. Салтівська	21. Левківська
4. Коганська	22. Співаківська
5. Малинівка	23. Бунін
6. Бишкінська	24. Ізюмська
7. Тендицька	25. Кам'яна
8. Шабалинська	26. Хомуток
9. Андріїві Лози	27. Маяки
10. Брижечева	28. Торська
11. Мілова-1	29. Мала
12. Красна Гірка	30. Велика
13. У Єнчукова Кута	31. Мілова-2
14. Ляхова	32. Кобанья
15. Креднянська	33. Боровська
16. Булуклейська	

Д.І.Багалій зазначав, що поселення Боровське виникло у 40-х рр. XVII ст. у зв'язку з будівництвом Белгородської оборонної лінії на місці, що зветься Боровським перевозом. Близько 1640 р. на березі річки донські казаки збудували сторожовий городок, який пізніше перенесли за 2 версти від Донця⁸⁰.

Виходячи з наведених даних, можемо досить точно локалізувати цю переправу. Знаходилася вона майже в центрі сучасного Лисичанська, вище впадіння в Сіверський Донець р.Біленька, біля одного з двох мостів, що з'єднують останній з Сіверодонецьком. Ця переправа мала важливе значення, майже таке ж, як Ізюмська, оскільки через неї, перетинаючи Донець, проходила Кальміуська сакма. Поруч зустрічаємо красномовні назви: Переїзна, Лісна (рос.- Лесная Дача), Лоскутовка, Підлісне (рос.- Подлесное). Та й назва Лисичанськ навряд чи має зв'язок з іменниками ліс або лисиця. Старі назви цього поселення - Лисичий Буерак, Лисича Балка.

Тепер можемо дійти деяких висновків. Як впливає з проведеного дослідження, місця дислокації сторожових загонів знаходилися саме на бродах або неподалік від останніх, а зона патрулювання охоплювала шляхи, що вели до переправ. В даній статті ми переважно розглядали розташування переправ на основі матеріалів пізнього середньовіччя, тобто періоду, пов'язаного з активним освоєнням та дозаселенням цих земель і боротьбою з кримчакми. Останні, як відомо, фактично не пересувалися по річках, а отже броди були для них вузловими місцями транспортних сухопутних мереж. Але, для місцевого осілого населення з давніх часів броди - при пересуванні по воді це ще й місця пристаней, торгів, перевалки товарів. Саме тому, як вже йшлося, тут і виникали поселення.

Також з'ясується, що в різних документах одні і ті ж переправи могли називатися по-різному. Це слід пояснювати тим, що при спорудженні городків і острожків, що контролювали броди, останні згодом могли і називатися по іменах цих поселень. Але у переважній більшості було навпаки - броди отримували назви від назв тих місць, де вони знаходилися, тобто від річок, що впадали у Сіверський Донець (переправи: Везеницька, Топлинка, Салтівська, Коганська, Малинівка, Булуклейська, Ізюмська, Кам'яна, Хомуток, Торська, Боровська), а населені пункти (на початковому етапі це було фортеці-острожки), споруджені тут, називалися вже від імен останніх. Тобто, схема номінації наступна: річка (притока) - брід - острог - город.

Також ситуація, що складається, ще раз на конкретному матеріалі переконує - броди були головними ланками, що пов'язували між собою населені пункти. Як свідчать численні факти, часто навіть шляхи називалися по імені бродів: шлях Малого перевозу, шлях Великого перевозу, Торський, Обишкинський, Шебалинський, Савинський, Бирюцький та інш. шляхи.

І останнє, головне. При локалізації 33 бродів на Сіверському Дінці чітко проглядається три центри, три вузли, де зконцентровано найбільше переправ. Це обумовлено природними особливостями, адже саме в цих вузлах русло річки сильно звивисте, і на поворотах при впадінні приток виникали броди. Про це, звичайно, знали кочовики, направляючи рух своєї кінноти саме туди, це розуміло і місцеве населення давніх часів, і московська адміністрація, зводивши укріплення і охороняючи саме ці ділянки ріки.

- Слюсарський А.Г.* Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII-XVIII вв. - Х., 1964. - С.73.
- ²*Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. - М., 1846. - №4. - С.54-55.
- ³*Телегин Д.Я.* Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Археология СССР. Мезолит СССР. - М.: Наука, 1989. - С.106, карта 9.
- ⁴*Артеменко И.И.* Бондарихинская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. - М.: Наука, 1987. - С.116; *Черненко С.В.* Бондарихинська культура // Радянська енциклопедія історії України. - К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1969. - С.178-179.
- ⁵*Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. - Х.: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения "Вища школа", 1985. - 148 с. - Рис. 1.
- ⁶*Звагельський В.Б.* Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С. 37-53.
- ⁷Книга Большому Чертежу (далі - КБЧ). - М.-Л., 1950. - С.76,102.
- ⁸*Звагельський В.Б.* Стародавні переправи Середнього Сейму // Сумська старовина. - 1998. - №№III-IV. - С.49-51.
- ⁹Беляев И. Указ. соч. - Источники. - С.61.
- ¹⁰Там же.
- ¹¹КБЧ. - С.70.
- ¹²Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение 4. Чугуевские округа военного поселения. Уезды - Змиевской и Волчанский (далее - ИСОХЕ-4). - Х.: В Университетской типографии, 1857. - С.52.
- ¹³Там же. - С.60-61.
- ¹⁴*Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. - Х.: "Дельта", 1993. - С.32.
- ¹⁵КБЧ. - С.62,71.
- ¹⁶ИСОХЕ-4. - С.45.
- ¹⁷Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1991. - С.39.
- ¹⁸*Слюсарський А.Г.* Указ. соч. - С.71.
- ¹⁹*Михеев В.К.* Указ. соч. - С.11-12.
- ²⁰ИСОХЕ-4. - С.89,91.
- ²¹Там же. - С.51; Карта Чугуївського повіту // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - Кольорова вклейка між сс.32-33.
- ²²КБЧ. - С.74.
- ²³*Беляев И.* Указ. соч. - С.13, 33, 35; там же. - Источники. - С.7, 38.
- ²⁴ИСОХЕ-4. - С.119, 195-196.
- ²⁵*Михеев В.К.* Указ. соч. - С.6, 7; Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. - К.: Наукова думка, 1986. - С.138-139, 176-177.
- ²⁶ИСОХЕ-4. - С.196.
- ²⁷Там же. - С.199.
- ²⁸*Беляев И.* Указ. соч. - Источники. - С.19.
- ²⁹КБЧ. - С.74.
- ³⁰*Беляев И.* Указ. соч. - С.33; Источники. - С.38.
- ³¹Там же. - Источники. - С.7, 17.
- ³²ИСОХЕ-4. - С.165.
- ³³Там же. - С.119.
- ³⁴Там же. - С.151.
- ³⁵Там же. - С.135.
- ³⁶Там же. - С.151.
- ³⁷Там же.
- ³⁸КБЧ. - С.74, інша редакція КБЧ - "Букин". - Там же.
- ³⁹ИСОХЕ-4. - С.138.
- ⁴⁰Там же.
- ⁴¹Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд. V (далее - ИСОХЕ-5). - Х., 1858. - С.77.
- ⁴²ИСОХЕ-4. - С.134.
- ⁴³КБЧ. - С.72, 74.
- ⁴⁴*Беляев И.* Указ. соч. - С.13, 35; Источники: с.7, 38.
- ⁴⁵ИСОХЕ-5. - С.73.
- ⁴⁶Там же. - С.74.

- ⁴⁷ИСОХЕ-5. - С.76.
⁴⁸Там же. - С.77.
⁴⁹Там же. - С.89.
⁵⁰Там же. - С.97.
⁵¹Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. - С.566.
⁵²Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - С.93.
⁵³План м.Ізюма (рукописний), План м.Ізюма (опублікований) // там само. - Між сс.128-129.
⁵⁴ИСОХЕ-5. - С.101.
⁵⁵Беляев И. Указ. соч. - С.13, 33, 35.
⁵⁶КБЧ. - С.72, інша редакція КБЧ - "меж". - Там же.
⁵⁷ИСОХЕ-4. - С.63.
⁵⁸ИСОХЕ-5. - С.4.
⁵⁹Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.106.
⁶⁰Телегін Д.Я. Ізюмські стоянки // Радянська енциклопедія історії України. - Том 2. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. - С.242-243.
⁶¹Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.IV. - С.108-109.
⁶²Гетманець М.Ф. Тайна реки Каяла. - Х.: "ОВС", 2003. - С.86-87.
⁶³КБЧ. - С.38.
⁶⁴Звагельський В.Б. Шеломянь у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. - 1999. - №2. - С.5-6; *Він же*. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми: Вид-во СумДУ, 1999. - С. 37, 45.
⁶⁵Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игоря // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.55.
⁶⁶Дубенский Д.М. Слово о плъку Игореве, Свтъславля пьстворца старого времени / Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д.Дубенским. - М., 1844 (Русские достопамятности. Ч.3). - С.61.
⁶⁷Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (Критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.46, 47.
⁶⁸Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.106.
⁶⁹Игорь князь Северский. Слово о полку Игореве. Поэма в двенадцати песнях. Перевел с древнерусского Николай Гербель. - Издание пятое. - СПб., 1876. - С.XXXV.
⁷⁰КБЧ. - С.72.
⁷¹ИСОХЕ-4. - С.138.
⁷²ИСОХЕ-5. - С.154; Михеев В.К. Указ. соч. - С.12.
⁷³Там же. - С.117.
⁷⁴КБЧ. - С.76.
⁷⁵Беляев И. Указ. соч. - С.18.
⁷⁶ИСОХЕ-5. - С.307.
⁷⁷Там же. - С.292, 305, 309.
⁷⁸КБЧ. - С.68, 75.
⁷⁹ИСОХЕ-4. - С.50.
⁸⁰Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - М., 1887. - С.26-27.

Basing on the documents of the XVI-XVIII centuries and toponymical materials the old fords of Siversky Donets are investigated. An attempt of localisation of 33 fords is made. The proposition about their usage in ancient time is proved.

Отримано 1.10.2005.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

СТАРОДАВНІ ПЕРЕПРАВИ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

На основі документів XVI-XVIII ст. та топонімічних матеріалів розглядаються стародавні переправи Сіверського Дінця. Зроблено спробу локалізації 33 бродів. Обґрунтовується думка, що ці переправи могли використовуватися за давніх часів.

Важливою складовою знань про давні періоди історії є матеріали історичної географії. Встановлення місць розташування стародавніх доріг, бродів та поромних переправ дозволяють з'ясувати напрямки торговельних магістралей, військових походів, культурних контактів.

Територія Подонцов'я та Поворскля в силу природних обставин з давніх часів була зоною контактів між осілим населенням та кочовиками. Вододіл-межиріччя басейнів цих річок був одночасно і сухоходом між басейнами Дніпра і Дона, де пролягав відомий Муравський шлях. Саме по суходолах, обходячи річки, і просувалися кочовики до землеробських районів. У випадках, коли ту чи іншу річку неможливо було обійти, вони знаходили броди або, висловлюючись давньою термінологією, лази, перелази, і форсували річки. Сіверський Донець, що впадає у Дон неподалік Азовського моря, був досить значною перешкодою, яку, втім, як свідчать численні писемні матеріали, кочовики перетинали досить часто саме завдяки бродам.

Землеробське населення і за давніх часів, і в період пізнього середньовіччя в центральних районах слов'янського світу споруджувало мости. Але на околицях цього світу, де сталість і кількість населення були невисокими, а життя проходило у тісних і не завжди добросусідських контактах з кочовиками (або прямо антагоністичних, як у XVI - XVIII ст.), спорудження стаціонарних мостів, очевидно, взагалі не практикувалося. Їхнє будівництво і утримання в належному стані впродовж тривалого часу, особливо весною, під час льодоходу та повені, - справа дорога, трудомістка і під силу лише багатьом робочим рукам, отже - нерентабельна. Більше того, мостами міг скористатися і ворог, тому відомі випадки руйнування місцевими жителями своїх же мостів. Так, наприклад, згідно царського указу у 1647 р. хотмижський воєвода С.Волховський зруйнував 3 мости через Ворсклу і завалив 3 дороги, прорублені у лісі по обох берегах цієї річки, а також наказав завалити просіки та зруйнувати мости біля Охтирки¹.

Ці свідчення стосуються XVII ст., але зрозуміло, що подібне могло траплятися і раніше, тим паче, коли йдеться про ще більш віддалені від Середнього Подніпров'я райони.

На Сіверському Дінці існували десятки лазів і перевозів, тобто бродів та поромів, більшість назв яких відома, але не всі точно локалізовані і прив'язані до шляхів та населених пунктів. Виявлення точних місць розташування переправ дозволить в подальшому підійти до розв'язання питань, пов'язаних з проляганням стародавніх шляхів - східних і західних відгалужень Муравського шляху та встановити логіку спорудження фортець і населених пунктів, а також систему зв'язків між ними.

Контролювати шляхи, якими зненацька вдиралися кочовики, рухаючись зі степу, було складним завданням. Адже зупинити або хоча б затримати легкого кіннотника - швидкого, спритного і невловимого під час його стрімкого рейду в землеробські райони - майже неможливо. Але і тимчасові польові сакми, і невеличкі манівці, і великі дороги, і биті шляхи, і навіть магістралі, що всі разом, немов густим мереживом обплітали степи, сходилися та перетиналися у вузлових місцях - бродах.

Отже, саме охорона бродів, інколи обмежених в ширину кількома метрами, під силу навіть нечисленному гарнізону. Самі ж броди часто оздоблювалися різноманітними засобами, що перешкоджали руху: чесниками, надолбами, палісадами, тобто загостреними палями, що вкопувалися під кутом назустріч руху у дно або на березі - в них забивалися загострені металеві стрижні.

Наприклад, І.Д.Беляєв наводить опис від 1643 р. 14 бродів-перелазів на р.Сосна. В кожному випадку акцентовано увагу на спорудженні укріплень по берегах та спеціальних засобах проти руху кінноти у воді. Зокрема при описі 12-го броду: *“Другонадцятий перелаз Чесночный ниже Александрова броду пять верст, а от города 20 верст; закреплен тот перелаз, положено в воду 35 колод дубовых, набиты честиком и утверждены на крепко, а по берегам с обе стороны в ямах биты колья дубовые острия”*². Аналогічні укріплення, звичайно, влаштувалися і по інших річках регіону.

Могла бути й інша ситуація, коли форсувати річку ворогу вдавалося досить легко, а далі рух був скутим високими і крутими берегами, на яких влаштувалися укріплені поселення - городища або невеличкі фортеці, які і контролювали прихід незваних гостей, але при цьому чекали гостей-купців.

Городища раннього залізного віку, роменської культури, давньоруські та городки-острожки XVI-XVII ст. дуже часто споруджувалися саме біля бродів та поромних переправ, що, звичайно, не випадково. Більше того, в окремих випадках поруч з бродами розташовувалися і відкриті поселення більш ранніх часів - мезоліту, неоліту та бронзи.

Наприклад, пам'ятки епохи мезоліту відкрито біля с.Сніжковка, неподалік від Ізюмського броду; біля с.Петрівське та с.Грушеваха, що розташовані неподалік від Співаківського броду; біля с.Райгородок неподалік Слов'янська³. Кілька десятків пам'ятників бондарихінської культури також відкрито на Середньому Дінці⁴, там же відкрито десятки об'єктів салтово-маяцької культури⁵.

Все це свідчить про наявність стародавніх доріг, що сходилися саме у місцях переправ.

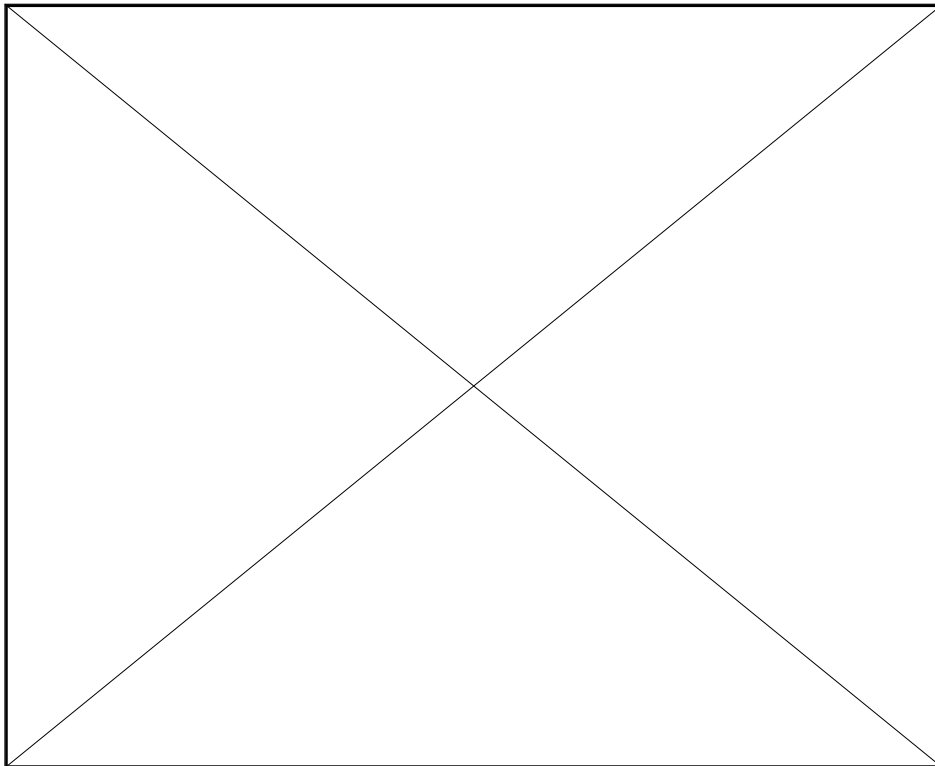
Отже, з'ясування логіки місць розташування переправ у сукупності з розташованими поблизу городищами та селищами є актуальним і допоможе намітити лінії стародавніх комунікацій, невідомих з писемних джерел, або таких, що не піддаються локалізації за браком інших даних, а в перспективі - вийти на рівень реконструкції і з'ясування закономірностей просторової поведінки людини в минулому.

У даному випадку не є принципово важливим питання одночасності поселень, розташованих неподалік переправ, та приналежності їх до однієї археологічної культури чи навіть історичного періоду - йдеться про довготривалі поселення з виразними залишками матеріальної культури від

мезоліту до пізнього середньовіччя.

В регіоні, що розглядається в цій статті, археологічні об'єкти належали осілому населенню, безпосередньо пов'язаному з землеробством, випасом худоби на заливних луках та різноманітними промислами, в тому числі рибальським. Найбільш давні згадки про походи у Подоння пов'язані з акціями Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича на початку XII ст., але місця перетинання ними річок точно не вказані. Інша згадка щодо бродів на Сіверському Дінці пов'язана з відомим походом Ігоря Святославича навесні 1185 р., оспіваному у "Слові о полку Ігоревім" та описаному в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах.

Значно більше інформації міститься в документах XVI-XVIII ст., пов'язаних з активним освоєнням цих земель Московською державою. Це, в першу чергу, описи маршрутів руху сторожових загонів другої половини XVI ст., дані "Книги Большому Чертежу" (далі - КБЧ) та інші різноманітні за розмірами та змістом матеріали, частково опрацьовані та опубліковані І.Д.Беляєвим, Д.І.Багалієм, В.О.Юркевичем, А.Г.Слюсарським та інш.

**Основні поселення і могильники салтово-маяцької культури
VIII-X вв. у Подонцов'ї (за В.К.Міхєєвим)**

10 - Дмитровка; 12 - Вовчанськ; 14 - Нетайлівка; 15 - Петрівське; 17 - П'ятницьке; 18 - Верхній Салтов; 19 - Старий Салтов; 20 - Кочеток; 22 - Кабанове; 23 - Мохнач-1; 24 - Готвальд (Зміїв); 25 - Коробове; 26 - Суха Гомольша; 27 - Красна Гірка; 28 - Вербівка; 29 - Залиман; 30 - Мохнач-2; 31 - "База"; 32 - Балаклея; 35 - Бугайовка; 37 - Бондариха; 44 - Лиманське Озеро; 45 - Зливки; 46 - Лиман; 65 - Богородицьке; 66 - Святогорськ; 67 - Титянівка; 68 - Сидорове; 69 - Маяки; 70 - Райгородок; 71 - Дронівка; 72 - Платонівка; 73 - Крива Лука.

В цьому сенсі особливу цінність становить розлог праця Філарета (у 5-ти томах або, як називає їх автор, - “отделениях”), котрий наводить тексти документів, більшість яких не дійшли до нашого часу. Отже, ця праця, як і КБЧ, і стаття І.Д.Беляєва, становить інтерес як першоджерело.

Пред тим як перейти до встановлення місць переправ Сіверського Дінця, спираючись на наявну писемну інформацію, топонімічні дані та залучаючи матеріали археології, треба зробити кілька застережень.

Як відомо, назви географічних об'єктів є надзвичайно інформативними. Багато з них зберігають давні корені топонімів різних мов. Найбільш сталими є гідроніми, досить довго зберігаються і назви шляхів сполучень - дромоніми та назви пов'язаних з ними бродів. Останнє актуальне лише в тому випадку, коли ці броди використовуються. В іншому випадку первинний смисл назви зазнає змін, переосмислюється, тобто контамінується, набуваючи інших семантичних відтінків. Наприклад, колишні *гостинці*, тобто шляхи, якими рухалися купці-гості, перетворюються на числені *гуски*, *гусинці*, *хустки* і навіть *глистянки*; *лази-перелази*, тобто броди перетворюються на *лози*, *лескі*, *лозові* і навіть *чорноглазовки*. Ці два терміни почали втрачати свій первинний смисл кількатороків тому. На Харківщині і нині збереглося близько 10 назв з коренем на *гост-* і похідними від нього: Гостищево, Гусівка, Гуслівка, Гусинка, Гусина Поляна та інш.

Взагалі назв річок та населених пунктів, пов'язаних з поняттям брід, переправа, перелаз, існують десятки. Лише в даному регіоні зустрічаємо річки *Брод*, *Бротениця*, *Братениця*, *Обратень*, *Бродок*, *Довгий* та *Круглий Броди* та інш., а також кілька так званих “лозових” річок і похідних від них назв населених пунктів - *Лозова*, *Лозовенька*, *Влезьки*, *Чорні Лози*. Всього близько 40 (!) назв на *лаз/лоз-*, в тому числі такі прозорі назви, як *Виползово*, *Лазуківка*, *Водолага*, *Власовка*, *Чорнолозка*, *Глазунівка*. Велика дорога, що пов'язувала пониззя Дону з Путивлем, мала характерну особливість - на відміну від більшості інших доріг, її траса проходила не вздовж річок по межиріччях-суходолах, а поперек, перетинаючи в середніх течіях навіть такі досить значні річки, як Ворскла, Псел та Сейм. Ця особливість і відбилася у її назві - Лосицька⁶.

Також в документах XVI-XVIII ст. часто плутаються терміни “лаз”- “перелаз” з “перевозом”, тобто броди плутаються з поромами. Так, наприклад, КБЧ подає: “...на Малом перевозе ниже Оскола верст з 20 лазят татаровя”, “А на Семи татаровя перелазили Семь реку ниже Курска 40 верст, под городенским городищем; и на том татарском перевозе ныне деревни Рыльского уезду”⁷ (тут і далі підкреслено нами - В.З.). Тут має місце явне протиріччя, адже зрозуміло, якщо татари “лазили” або “перелазили”, то йдеться про перелаз, тобто брід, а не про пором-перевоз. Як бачимо, інформатори, а скоріш за все чиновники та переписувачі, не розрізняли цих термінів, хоча зрозуміло, що у більшості випадків, де йдеться про напади татар, маються на увазі саме броди-перелази. Окрім цих прикладів, аналогічну ситуацію зустрічаємо і в багатьох інших документах XVI-XVIII ст.

На Сіверському Дінці, виходячи з наявних матеріалів, існувала велика кількість природних бродів. Особливо це характерно для середньої ділянки річки. Тут русло досить звивисте, з багатьма притоками, а саме на поворотах та в місцях впадінь приток наминаються піщані коси та підминаються береги,

що й призводить до утворення зручних для руху мілей, тобто бродів.

Ці характерні риси за своїми фізико-географічними особливостями частково нагадують Середній Сейм, де у давнину також була низка бродів-перелазів⁸.

Нижче зроблено спробу локалізації переправ Сіверського Дінця від району Белгорода до Лисичанська.

1. Переправа ВЕЗЕНИЦЬКА.

У розписі місць дислокації 15-ти Білгородських сторож, складеному князем і воеводою Г.Тюфякіним у 1623 р., зазначено, що 15-й сторожі необхідно чатувати *“на Северском Донце на броду на усть Везеницы ниже Белгорода 4 версты”*⁹.

Це місце локалізується досить просто - майже в центрі сучасного м.Белгород (Росія), де у Сіверський Донець впадає річка з сучасною назвою Везьолка.

2. Переправа ТОПЛИНКА.

У вищенаведеному документі зазначено, що 12 сторожа має знаходитися *“на Северском Донце на берегу ниже Белгорода 20 верст против Топлинского устья на перелазах”*¹⁰.

Нині це місцевість біля с.Топлинка (Белгородський р-н, РФ), де р.Топлинка впадає у Донець. Поруч - села з характерними назвами: Бродок, Пристень, Маслова Пристень.

3. Переправа САЛТІВСЬКА.

Салтівське (Салтановське, Салтове) городище згадується у КБЧ: *“...от Волчьих Вод до Старицы верст с 6. А ниже Старицы, с Крымской стороны, верст с 8, пал в Донец колодезь Салтановской.*

*А ниже Салтановского колодезя, на Донце, городище Салтановское, от колодезя с версту”*¹¹.

У 1643 р. чугуївський воевода І.Бестужев писав царю, що 5 серпня приходили татари через Сіверський Донець на Чугуїв, але їх вдалося відбити, а втікачів наздогнати *“...от Чугуева верстах в 20 на р.Донце под Салтовским городищем и Татар громили и многих побили и ранили и в реке потопили. А которые твои, Государевы, служилые люди переметалися за Татарами за Донец: и у тех людей за Донцем с Татарами был бой...”*¹².

У 1658 р. А.Хілков писав чугуївському воеводі І.Бунакову, що чугуївські служилі люди *“...в Чугуеве стоят в сотнях по 50 человек и на отхожих сторожах, на Татарских перелазах, на реке Донце, на Салтове городище, да на Гумницком...”*¹³.

Наступного року, згідно царського указу, 670 переселенців оселилися на Сіверському Дінці, на Салтівському городищі, де раніше був кам'яний город, *“на татарському броді”*¹⁴.

Салтівське городище і розташований неподалік могильник - нині широковідома епонімна пам'ятка, що дала назву цілій археологічній культурі, знаходиться в межах с.Верхній Салтів (Вовчанський р-н Харківської обл.).

4. Переправа КОГАНСЬКА.

У КБЧ зазначено: “... Уды по левой стороне Муравской дороги, а пали в Донец, ниже Коганского перевозу, от Белогорода верст с 90 /.../ А ниже Бурлука, с Ногайской стороны, пал в Донец колодезь Каганской /.../ городище Гумнинья, а ниже Гумнинья, на Донцы, Каганской перевоз, от Гумнинья верст з 5.

А ниже Гумнинья, выше перевозу с версту пала в Донец речка Бабка.

А ниже Бабки, с версту, пала в Донец речка Тетлега.

А ниже Тетлеги на Дону Чугуево городище, а от Тетлеги версты с 4”¹⁵.

Філарет наводить фрагмент доповіді князя Горчакова царю 16 жовтня 1641р., де повідомляється про черговий напад татар. Зокрема йдеться про те, що чугуївський пушкар Івашка Дмитрієв ходив за річку Донець “к татарському перевозу, от Чугуева версты с 3” і тоді ж прийшли на річку Таганку татари, а Івашка “от них ушел чрез Донец в плив /.../ приходили те татарове с верху речки Таганки и были на Таганском перевозе”^{16*}.

Отже очевидно, що Таганський, Коганський і Татарський - це різні варіанти назви однієї переправи.

Коганське (Каганове) городище згадується в “Описах Харківського намісництва кінця XVIII ст.”: “От Харькова в 9 верстах при р. Удах есть городище, называемое Каганова; о нем также ничего, кроме некоторых несбыточных басней, обстоятельно не слышно”¹⁷.

А.Г.Слюсарський зазначав, що Коганський перевоз знаходиться біля Чугуєва¹⁸.

Річки Бабка та Тетлега, як і м.Чугуїв, існують і нині. Назва переправи відбилася у назвах сучасного с. Таганка та одноіменної річки, що знаходяться неподалік. Отже, наявна інформація дає можливість з великою точністю вказати місце цієї переправи, що знаходилася у місці впадіння р.Тетлега у Донець. Сьогодні це в межах смт.Кочеток (Чугуївський р-н Харківської обл.). Цей брід існує і нині.

Характерно, що на р.Бабка, вище за течією від устя на 5-6 км, відкрито матеріали зрубної культури, поселення та могильник салтівської культури. Селище і могильник салтівської культури відкрито також і у самому Кочетку¹⁹.

5. Переправа МАЛИНІВКА.

Філарет наводить фрагмент царського указу 1704 р., в якому цитується “сказка” жителів Малинівкі, зокрема йдеться про заснування села: “... село Малиновка построена тому лет 40 и больше /.../ за рекою, за Северным Донцом, на нагайской стороне, на Малиновом колодезе, на броду, на татарских перелазах, на Чугуевых угодьях”²⁰. Очевидно, про цю ж переправу йдеться у доповіді чугуївського воєводи І.Бестужева царю у 1643 р.: “Августа 5 д. в 4 часу дня с Ногайскія стороны из за р.Севернаго Донца приходили под Чугуев Татарове, человек с 500 и больше. А пришли, Государь, Татарове под Чугуев лесами, ниже города версты с 3”.

*Відхиляючись від теми даної статті, не можемо не навести яскравого факту, що міститься у цій же доповіді. Це важлива інформація про геройський вчинок чугуївця Василя Шабикіна, котрого разом з сіврюками та “гулящими” людьми А.Батовим та В.Хвостовим захопили татари від Чугуєва верст за 40. Останні вказали дорогу, а “Ваську де убили за то, что он Татар под город Чугуев не повел”!

На карті кінця XVIII ст. слобода Малинівка показана навпроти Чугуїва, там же нанесено дорогу, що йшла через неї та Чугуїв з Ізюму до Харкова²¹. Нині через Чугуїв та Малинівку пролягають кілька шляхів, в тому числі залізничний та автомобільний магістральний міждержавного значення.

Сучасне смт.Малинівка (Чугуївський р-н Харківської обл.) розташоване навпроти Чугуїва через р.Донець, дещо нижче за течією. Отже, брід локалізується досить впевнено.

6. Переправа БИШКИНСЬКА.

КБЧ сповіщає: *“А на Колошии городище Каменное, от Змиева верст с 10, лесом подле Донца.*

А ниже Колошии, на Донце, Абашкин перевоз, от Колошии версты с 3”²².

Кілька разів згадуються Бишкинські (варіанти: Абашкин, Обишкінський, Башкинської) перелаз, перевоз та сторожа у 70-х рр. XVI ст. як місце контролю за просуванням татарських загонів²³.

Про спорудження “города” на бродах Савинському, Андрієвих Лозах та Бишкинському у 1666 р. йдеться у документі, що наводить Філарет. Він же наводить цікаву інформацію з перепису стольника князя Я.Мансурова, датованого 1682 р., про укріплення берега біля Бишкинського броду: *“На Бишкинском мокром броду, что под Бишкинским городком /.../ а по осмотру того броду на 10 саж., надолоб и башни нет /.../ На Бишкинском броду до городка до стены настроено вновь надолобы 260 сажень; от р.Донца на том же броду валом перекопано 40 сажень, городок вокруг 30 сажень”²⁴.*

Наведених даних достатньо, щоб локалізувати цей брід. Він знаходився між сучасними селами Черкаський Бишкин та Нижній Бишкин (Зміївського р-ну Харківської обл.). Поруч розташована низка археологічних об’єктів бондарихінської, пеньківської, салтівської культур та скіфського часу, в тому числі відомий Сухогомольшанський археологічний комплекс з городищем, оточеним кам’яними стінами²⁵.

7. Переправа ТЕНДИЦЬКА.

У вищенаведеному переписі князя Я.Мансурова згадується Тендицький брід: *“По правую сторону от мельницы вниз по Донцу засечено леса до Тендицкаго брода мерою 600 сажень”²⁶.*

600 сажнів - це близько 1300 м, тобто на такій відстані від млина знаходився цей брід. Сам же млин був розташований поруч з Бишкинем. Під 1691 р. маємо свідчення про те, що лиманський житель розповідав: *“...ездил он из Лимана в Бишкин на мельницу молоть, и в то число от мельницы за Донец Бишкинские жители ходили для своих дел, и с ними съехались Татары”²⁷.*

У розписі маршрутів путивльських сторожових станиць 1571 р. зазначається: *“Из Путивля же ездити станицам /.../ к Змееву кургану, да к Донцу, да перелезти Донец на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья”²⁸.*

Вірогідно, що Тендицький брід знаходився десь у місці, де Тюндюкове “болонье” (волога, болотяна низовина, мокрий луг) примикає до Дінця. Дійсно, вся місцевість лівого берега останнього від Змієва до Савинців низька, з великою кількістю озер, проток та боліт. Поруч - досить великі озера Чайка, Лиман, Зимне, Крячкове та інш. Відмінність у назвах

(Тендицький брід та Тюндюкове болоньє), очевидно, слід пояснювати різницею у часі письмової фіксації, що дорівнює більше 100 років. Отже, Тендицький брід знаходився приблизно за 1,5 км нижче за течією від Бишкінського.

8. Переправа ШАБАЛИНСЬКА.

Нижче за течією від Бишкінського знаходився Шабалинський брід (варіанти назв у документах XVI-XVII ст. - Шабалін, Шабалінов, Шабанинської, Шебанинський). КБЧ подає таку інформацію: *“А ниже Абашикина перевозу, на Донеце, Шабалинской перевоз, от Абашикина перевозу верст з 10 /.../ А ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донеце Бакин колодезь”*²⁹.

Кілька разів Шабалинські брід, перевоз та сторожі згадуються під 1577 та 1591 рр. у розписах руху путивльських та рильських станиць³⁰. Зазначається, що ця переправа розташована за 15 верст від Бишкінської, за 20 верст від Булуклейської та за 15 - від “Комолшенских ровней”³¹.

Цікаву інформацію за 1681 р. про укріплення, що унеможлиблювали рух берегом після переходу через Донець, наводить Філарет: *“На Шабалинском броду, от озера до стени городка надолбы поправлены 310 сажень; городок мерою вокруг 12 саж. От того городка до ерка (вверх по Дону) поправлены надолбы, 250 сажень”*³².

В цілому, наявних даних у сукупності з сучасною топонімікою регіону достатньо для локалізації цієї переправи, що знаходилася між сучасними селами Геївка та Андріївка (Зміївський р-н Харківської обл.).

9. Переправи АНДРІЄВІ ЛОЗИ.

Філарет наводить фрагмент документа балаклійського протоієрея, зятя полковника Я.Черніговця, де йдеться про те, що зроблено для захисту від нападів татар та заселення місцевості в районі р.Балаклія. Зокрема, у 1666 р. *“призвали и построили городы на бродах Савинской, Андреевы Лозы и Бишкин”*³³.

У 1688 р. знову в цей район прийшли татари, про що приказний Решеховцев сповіщав: *“...как татаре металися через Донец, многих Балыклейских и Андреевских жителей на броду порубили и потопили”*³⁴.

Белгородський воєвода про ці ж події писав, що 3 вересня *“татарове перешли через Донец выше Балыклеи и ниже Андреевых Лоз на броду, подле Енчукова Кута”*³⁵.

Назва переправи Андрієві Лози досить характерна. Множина свідчить про наявність у цій місцевості кількох бродів-перелазів. Дійсно, окрім даних, наведених вище, маємо переконливе свідчення 1686 р. щодо опису берегових укріплень Дінця біля Андріївки: *“...от городка Андреевых Лоз, от посада, вниз по Дону горою до Красной горки, до татарского перелаза, ставлены надолобы /.../ А на Красной горке против татарского перелаза...”*³⁶.

Отже, брід Андрієві Лози знаходився в межах сучасного с.Андріївка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

За даними Філарета, жителі Андріївки утримували стражу у 5 верстах від Андріївки на Брижечевому броді, у 5 верстах на Міловому та біля Красної Гірки³⁷.

Останні три локалізуються досить точно на підставі назв сучасних сіл та орієнтирів, наведених у документах.

10. Переправа БРИЖЕЧЕВА.

Як впливає з тексту, наведеного Філаретом, цей брід знаходився за 5 верст вище від Андріївського. Отже, це місцевість в районі сучасного с.Геївка, дещо нижче Бишкінського броду.

11. Переправа МІЛОВА-1*.

Назва сучасного с.Мілова (Балаклійський р-н Харківської обл.) вказує на локалізацію цього броду, що знаходився у 5 верстах від Андріївки, нижче за течією, неподалік від броду Красна Гірка.

12. Переправа КРАСНА ГІРКА.

З вищенаведеної інформації випливає, що цей брід-перелаз знаходився біля сучасного с.Червона Гірка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

13. Переправа У ЄНЧУКОВА КУТА.

З повідомлення белгородського воєводи про прихід татар (див. про Андрієві Лози) дізнаємось, що цей брід знаходився нижче за течією від Андрієвих Лоз. Його місцезнаходження, виходячи з назви, було, очевидно, біля сучасного залізничного переїзду Янківський.

Таким чином, під назвою Андрієві Лози слід розуміти 5 переправ: власне Андрієві Лози, Брижечеву, Мілову, Красну Гірку та У Єнчукова Кута.

14. Переправа ЛЯХОВА.

КБЧ подає: *“А ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донец Бакин колодезь /.../ А ниже Бакина колодезя, на Донце, Ляхов перелас с Крымской стороны на Рускую сторону.*

А ниже Ляхова перелазу, на Донце, Савинскои перевоз, от Ляхова верст за 20”³⁸.

Бакін чи Букін колодезь, тобто річечку з відповідною назвою, в сучасній гідроніміці регіону нам не вдалося знайти, але досить надійним орієнтиром є вказівка на відстані: від Шабалинської переправи приблизно за 10 верст та від Савинської - за 20 верст. Тут і нині є невелика річка Ляхівка.

15. Переправа КРЕДНЯНСЬКА.

Креднянський брід згадується в описах князя Я.Мансурова 1688 р.: *“На Креднянском броду на стороже стоят Балаклеиские жители. /.../ От того Креднянского броду едучи к городу Балаклею, подле бору построены надолобы и караульная башня /.../ Подле тех надолоб рыжеватоое озеро. /.../ На Креднянском броду построены 2 тынянки и окладены дерном; меж ними огорожено тыном; на 10 саж.”³⁹*

Виходячи з назви сучасного с.Крейдянка, цей брід знаходився поруч, в межах м.Балаклія.

*З'ясовується, що на Сіверському Дінці існували два броди під однією назвою. Щоб розрізнити, ми умовно позначаємо їх цифрами 1 та 2.

16. Переправа БУЛУКЛЕЙСЬКА.

Вище вже кілька разів згадувалася Булуклійська (Балаклейська, Буликлейська) сторожа.

За описом князя Я.Мансурова 1688 р.: *“На Балыклейском броду, что на устье речки Балыклейки, по осмотру того броду на 20 саж. острожка, башни и надолоб нет. На том броду на стороже стоят Балыклейские жители 20 казаков и мещан. Тот брод от города в 2 верстах”*⁴⁰.

Цей брід локалізується досить легко, адже сучасне м.Балаклія знаходиться на місці колишнього острога. Оскільки нинішнє місто значно більших розмірів, ніж було у XVII ст., то зрозуміло, що Булуклійський брід знаходився неподалік від Креднянського броду, дещо нижче останнього, у межах сучасного міста, там, де р.Балаклійка впадає у Сіверський Донець.

17. Переправа ТАРАБАНОВА.

В доповідній записці князя Я.Мансурова від 1682 р. при описі Савинських бродів вказано: *“От Тарабанова броду построены надолбы до города Савинцы выше городка Савинского”*⁴¹.

Від 9 липня 1688 р. маємо свідчення, що *“На Тарабаковой луке было 200 человек татар, а на другой стороне Донца было с 2000”*⁴².

Отже, Тарабанов брід знаходився нижче Булуклейського, неподалік від Савинського.

18-20. Переправи САВИНСЬКІ.

КБЧ подає: *“А ниже Савинского перевозу речка Изюм, от Савинского перевозу верст с 12”, “А ниже Савинского перевозу пала в Донец речка Чепель, от Савинского верст с 15”*⁴³.

У розписах руху путивльських та рильських сторожових станиць під 1571 та 1591 рр. разом з переправами Бишкінською, Шабалинською, Булуклейською та Ізюмською кілька разів згадуються Савинські сторожа, шлях та переправа⁴⁴.

У 1671 р. 100 переселенців заснували слободу Савинську *“на Татарском броду в Савинском перелазе”*⁴⁵.

Вони охороняли 3 сторожі, що були влаштовані на бродах: *“... а от прихода воинских людей на р.Северном Донце стоят они на Татарских перелазах, на трех сторожах”*⁴⁶.

В доповідній записці Я.Мансурова від 1682 р. йдеться про стан берегових укріплень, де, зокрема, вказується, що татарський брід *“под городом Савинским. По осмотру того броду на полторы версты”*, і далі: *“Не доезжая Савинского города за версту, на Савинском броду построен острожок /.../ И по осмотре, того броду и надолобов на полверсты /.../”*

*На Нижнем Савинском броду под городом устроены надолобы 30 сажень /.../ На том броду стоят Рыбинские и Харьковские казаки. На Савинском ниже города на броду поправлены старые надолобы 160 сажень /.../ А стоят на том броду Золочевцы”*⁴⁷.

В даному випадку слід розрізняти власне “город”-слободу та укріплення-острог. Отже з наявних даних виходить, що існували 3 броди Савинських, які разом називалися “Савинський перелаз” (ситуація схожа з Андрієвими Лозами, коли під однією назвою розумілися 5 бродів). Саме так

сприймав наведену інформацію і Філарет, який писав про Савинські укріплення: *“укрепленія были сделаны казаками на берегу Донца выше города Савинскаго, под городком и ниже городка”*⁴⁸.

Зрозуміло, що ці укріплення, як і інші тогочасні укріплення регіону, влаштовувалися саме на переправах.

Савинські переправи знаходилися в межах сучасного смт.Савинці (Балаклійський р-н Харківської обл.).

21. Переправа ЛЕВКІВСЬКА.

Філарет зазначає, що поблизу Левківки знаходилася переправа і наводить фрагмент грамоти Захаржевичей-Капустянських, де вказується, що у 1733 р. І.Капустянський відбивав напад татар *“на перелазе близ Левковки на р.Донец”*⁴⁹.

Нині це місцевість біля с.Левківка (Ізюмський р-н Харківської обл.).

22. Переправа СПІВАКІВСЬКА.

Філарет подає фрагмент документа 1682 р.: *“От Липоваго озера до Спеваковскаго броду устроены надолобы, а у того броду построен городок, а возле того городка башня; от того городка устроены надолобы до Криваго озера, а от Криваго озера построены надолобы Креднянскаго броду 1450 сажений”*⁵⁰.

Село Співаківка (з 1921 р. - с.Червоний Шахтар) розташоване на лівому березі Дінця, за 18 км від Ізюма⁵¹.

Озеро Криве згадується під 1785 р. при описі м.Ізюм, що *“окружается с северной стороны степью, с южной - горою, которая называется Кременец, с восточной - озером Кривым, а с западной - рекою Северным Донцом”*⁵².

Виходячи з планів Ізюма 1787 р., де нанесено о.Криве, - це притока Дінця⁵³.

Озеро Криве існує і нині, знаходиться поблизу м.Ізюм.

Співаківська переправа знаходилася біля с.Червоний Шахтар (Ізюмський р-н Харківської обл.).

23. Переправа БУНІН.

Філарет цитує документ від вересня 1694 р.: *“Орда переходила на Бунином броду, под сл. Спеваковкою”*⁵⁴.

Отже цей брід знаходився десь неподалік від Співаківського броду.

24. Переправа ІЗЮМСЬКА.

Перші згадки датуються другою половиною XVI ст., коли путивльські та рильські станиці отримали наказ контролювати переправи по середній течії Сіверського Дінця, в тому числі Ізюмську переправу. До 1571 р. тут вже була Ізюмська сторожа⁵⁵.

КБЧ свідчить: *“А ниже Изюма Изюмец, меж их версты з 2. А ниже Изюма и Изюмца, на Донце Изюмский перевоз. А от Изюмского перевозу до Царева города 8 верст”*⁵⁶.

Згадується Ізюмський перелаз і у 1668 р.⁵⁷

В середині XVII ст. (1673 р.) поруч з бродом було збудовано острог, котрий назвали Ізюмом⁵⁸.

Генерал Г.Косогов 25 квітня 1681 р. доповідав царю, що розпочато будівництво міста *“на Изюмском перелазе с Крымской стороны р. Северского Донца в самом крепком и пристойном месте”*⁵⁹.

Через цей брід проходив відомий Ізюмський шлях, що відгалужувався від Муравського шляху у верхів'ях Орелі, перетинав Сіверський Донець і тягнувся вздовж правого берега Осколу, а у верхів'ях Псла, Ворскли, Сіверського Дінця та Осколу знову з'єднувався з Муравським. Цей брід використовувався з давніх часів. Про це, зокрема, свідчать пам'ятки археології різних епох: мезолітичні (2 стоянки 8-6 тис. до н.е.), неолітичні (8 стоянок)⁶⁰.

Як зазначав відомий знавець старожитностей Сіверського Дінця М.В.Сібільов, ніяких змін місця розташування броду з кінця бронзового віку до наших часів не відбулося, якщо судити з заливних озер, що оточують м.Ізюм і мають доісторичні стоянки на своїх берегах⁶¹.

У зв'язку з Ізюмськими шляхом і бродом в літературі виникла полеміка щодо походження назви. Так, одні дослідники вважають, що слово Ізюм походить від татарського *гузун* - брід, переправа (Філарет, М.В.Сібільов), другі - що назва ця означає річку, ручай, низину (М.Фасмер), треті - що Ізюмський шлях отримав назву від Ізюмського кургану - гори Кременець, що височить над містом, поруч з яким і був стародавній *“перелаз”* (Д.І.Багалій).

Цю полеміку детально аналізує відомий сучасний дослідник М.Ф.Гетьманець, який приєднується до точки зору Д.І.Багалія. Вчений підкреслює, що *“название и дороги, и реки, и города происходит от названия горы Узун, что в тюркских языках означает Длинная”*⁶².

Однак на різних історичних етапах відбувалися процеси контамінації, коли зі зміною населення, яке було носіями різних мов - тюркських (хазари, половці, татари) і слов'янських (русичі, росіяни, українці), і зміною фізико-топографічних та соціально-економічних умов (спорудженням мостів, переорієнтацією пріоритетних напрямків шляхів) відбувалося переосмислення і власне терміну. Досить згадати, що на гербі м.Ізюм зображено три грона винограду, адже один з варіантів вимови та тлумачення татарського слова *узун* означає виноград.

Але первинний смисл, на наш погляд, збігається з точкою зору Філарета та М.В.Сібільова: це - брід. Цю назву отримала невеличка річка, при впадінні якої у Сіверський Донець і був гузун - переправа, перелаз.

Справа в тім, що назви доріг, як правило, пов'язані з певними характерними рисами - Муравський, Бакаєва, Свинна, Поле, Кальміуська, Московська, Путивльська, Лосицька, що характеризують їхні особливості. Великі дороги оминають річки, і в цьому сенсі показовою є остання, про що вже йшлося вище.

Отже, Ізюмська дорога, що була східним відгалуженням Муравського шляху, теж мала цю особливість - вона перетинала досить значну річку Сіверський Донець, що й відбилося у назві.

Взагалі, згадувана полеміка має давню традицію, що нараховує принаймні 450 років і починається з КБЧ, роботу над якою було завершено у 1627 р., але в основу частково покладено дані XVI ст. Як відомо, цю унікальну

історико-географічну працю було вперше опубліковано друкарським способом у 1773 р. На сьогодні відомо 37 списків, що становлять кілька редакцій. Але лише у 4 списках в тому місці, де йдеться про Ізюм, є фраза: “*А ниже Изюма пала в Донец с правыя стороны река Сальница. А ниже тое Изюмец*”⁶³.

Сальниця згадується у зв'язку з походом Володимира Мономаха 1111 р. у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. В останньому джерелі - ще й як місце, через яке рухався Ігор Святославич навесні 1185 р. після зустрічі з братом Всеволодом.

Нині річки з такою назвою не існує, її локалізація нараховує понад 10 варіантів, які заперечують один одного. Ситуація ускладнюється ще й тим, що деякі дослідники ототожнюють гору Кременець (Ізюмський курган) з Шеломянем, який згадується у відомому рефрені “Слова о полку Ігоревім” - “О, Русская земля, уже за Шеломянем еси!”.

В справі локалізації Шеломяні теж існують кілька версій, серед яких 3 основні: гора Кременець; вододільний гребінь басейнів Дніпра-Дону; Більське городище скіфської культури, античне місто Гелон⁶⁴.

П.Г.Бутков першим висунув гіпотезу, згідно якої Шеломянь “Слова о полку Ігоревім” - це Ізюмський курган⁶⁵. Підтримав цю думку Д.М.Дубенський і багато інших дослідників ХІХ ст.⁶⁶ В.О.Афанасьєв теж висловив аналогічну думку, додавши, що саме тут через Ізюмську переправу навесні 1185 р. русичі перетинали Донець⁶⁷.

Така первісна базова гіпотетичність місця знаходження р.Сальниця (тепер ще й ускладнена проблемою з Шеломянем) призводить до виникнення вже другого рівня гіпотез, що, в свою чергу, спираються на слабо обґрунтовані початкові гіпотези.

Так, А.Г.Слюсарський, посилаючись на І.Сухорукова, В.Броневського та М.Гербеля зазначає, що “*р.Изюмец должна быть известна под этим именем с древних времен, так как Изюмская дорога, ответвляющаяся от Муравского шляха и проходившая по правой стороне Донца “по Изюмским землям, уже в 1185 году называлась Изюмским шляхом”. По этой дороге северский князь Игорь Святославич вел свою дружину на половцев до Изюмского кургана, около которого переправился через Донец и пошел далее на юг, “где земля Изюмская одна была*”⁶⁸.

Тут одразу знаходимо кілька неточностей та помилок.

По-перше, Ізюмський шлях проходив не по правій стороні Дінця, а по лівій, і тільки після перетинання останнього через Ізюмський брід виходив на праву сторону, де майже під прямим кутом (тобто прямуючи на захід) невдовзі вливався у Муравський шлях.

По-друге, назв Ізюмських землі, шляху та кургану раніше ХVІ ст. у відомих на сьогодні документах не зустрічається, отже невідомо яку саме назву мав Ізюмський шлях під час походу Ігоря Святославича у 1185 р.

І третє. Де конкретно Ігор Святославич переходив Донець невідомо, а враховуючи, що у ХІІ ст. Донцем звалася р.Уди, то можна впевнено стверджувати, що у фразі “Слова о полку Ігоревім” (“*пероброе Донец*”), яка стоїть після опису затемнення, якраз йдеться про сучасну р.Уди.

А.Г.Слюсарський занадто коротко цитує працю М.В.Гербеля “Изюмский Слободской казачий полк”, що призводить до нечіткого викладення змісту. В іншій відомій роботі М.В.Гербеля, присвяченій перекладу

“Слова” та досить розлогим коментарям до оспіваного в творі походу, зазначається: “1-го мая 1185 года, не доходя реки Донца, русское войско застигнуто было солнечным затмением /.../ прибыв к донецкому перевозу, войско Игореве переправилось за реку у Изюмского кургана (нынешняго Изюма) и двинулось к берегам Оскола”. Через 2 доби, зустрівшись з Всеволодом, військо вирушило на південь “к рекам Дону и Салу”⁶⁹. Як видно, під річкою Сал автор розумів Сальницю.

Дещо насторожує те, що зовсім поруч знаходяться три броди Савинські, які в своїй назві несуть певну фонетичну схожість з назвою р.Сальниця.

Отже, ситуація з Сальницею залишається нез’ясованою.

Як впливає з усього комплексу наявної інформації, Изюмська переправа знаходилася в межах сучасного одноіменного міста.

25. Переправа КАМ’ЯНА.

КБЧ вказує: “А ниже Изюмца, на Донце, Камменной перевоз, от Изюмца верст с 6.

А от Камменого перевозу к Новому Цареву городу 8 верст”⁷⁰.

“Новый Царев город” - нині Червоний Оскол (Изюмський р-н Харківської обл.). КБЧ подає досить точні відстані, що дає можливість локалізувати цей брід в районі сучасного села з відповідною назвою Кам’янка, там де у Донець впадає р.Суха Кам’янка.

26. Переправа ХОМУТОК.

Філарет цитує з документа 1688 р.: “на броду Хомуток от озера Крываго засечено лесу мерою 100 сажень”⁷¹.

Озеро Криве, як зазначалося вище при локалізації Співаківського броду, існує і нині, неподалік розташоване о.Хомут.

27. Переправа МАЯКИ.

Філарет, посилаючись на свідчення жителів м.Маяки, повідомляє, що 20 січня 1690 р. татари “выше Маяцкого броду, в урочище на р.Нетриусе, на городовых проезжих людей били и в полон побрали”. За цими та іншими даними того ж часу впливає, що Маяки знаходилися неподалік р.Нетриус, яка існує і нині.

В межах с.Маяки, на високому правому березі Сіверського Дінця, розташований великий археологічний комплекс салтівської культури: городище, 2 селища та 3 могильники (загальна площа близько 70 га), поруч знаходиться схил з виразною назвою Ложниковий Яр⁷².

Отже, Маяцька переправа знаходилася біля сучасного с.Маяки (Слов’янський р-н Донецької обл.).

28. Переправа ТОРСЬКА.

Філарет наводить фрагмент царської грамоти 1646 р., з якої впливає, що в цей час на Торському городищі вже існував “острожек”, де на “татарскому перелазе” чатували чугуївські козаки⁷³.

Торський брід-перелаз знаходився біля м.Тор (нині - м.Славянськ Луганської обл.).

29-30. Переправи МАЛА та ВЕЛИКА.

КБЧ повідомляє: "...от усть реки Оскола от Царева города, пал в Донец колодезь Святой, а Нетригус он же, верст с 15 выше Малого перевозу.

А ниже Малого перевозу, на Донце, Большой перевоз, ниже усть реки Тору, от Малого перевозу верст с 10.

А ниже Большого перевозу, верст с 12, пала в Донец речка Черной Жеребец". Інша редакція КБЧ подає: "...на Малом перевозе ниже Оскола верст с 20 лязят татаровя"⁷⁴.

Про шляхи, що пролягали через ці переправи, йдеться і у розписах маршрутів 5-ї донецької сторожі, якій приписувалося: "...стояти сторожем на Святогорской стороже на сей стороне Донца против Святых гор; а переезжати им на право в верх по Донцу до усть Оскола верст с 10-ть, а на лево вниз по Донцу через шлях малого перевозу, да через шлях великого перевозу и Торский шлях и до усть Тору верст с 30-ть"⁷⁵.

Рухаючись з південного сходу до Ізюмського, Савинського або Андрієвих бродів, ворожі загони намагалися перетинати відносно мілководні притоки Сіверського Дінця - річки Білу, Красну, Жеребець та інш., де знаходилася низка бродів. На них московський уряд влаштовував застави, а згодом - острожки-городки.

На р.Красна відомо 2 переправи - Мілова та Кабанья.

31. Переправа МІЛОВА-2.

Філарет вказує: "Меловатка на високом меловом берегу р.Красной и на меловом броду ея, почему и названа Меловаткою и слободою Красною у Меловаго броду"⁷⁶.

Нині - в межах с.Міловатка Луганської обл.

32. Переправа КОБАНЬЯ.

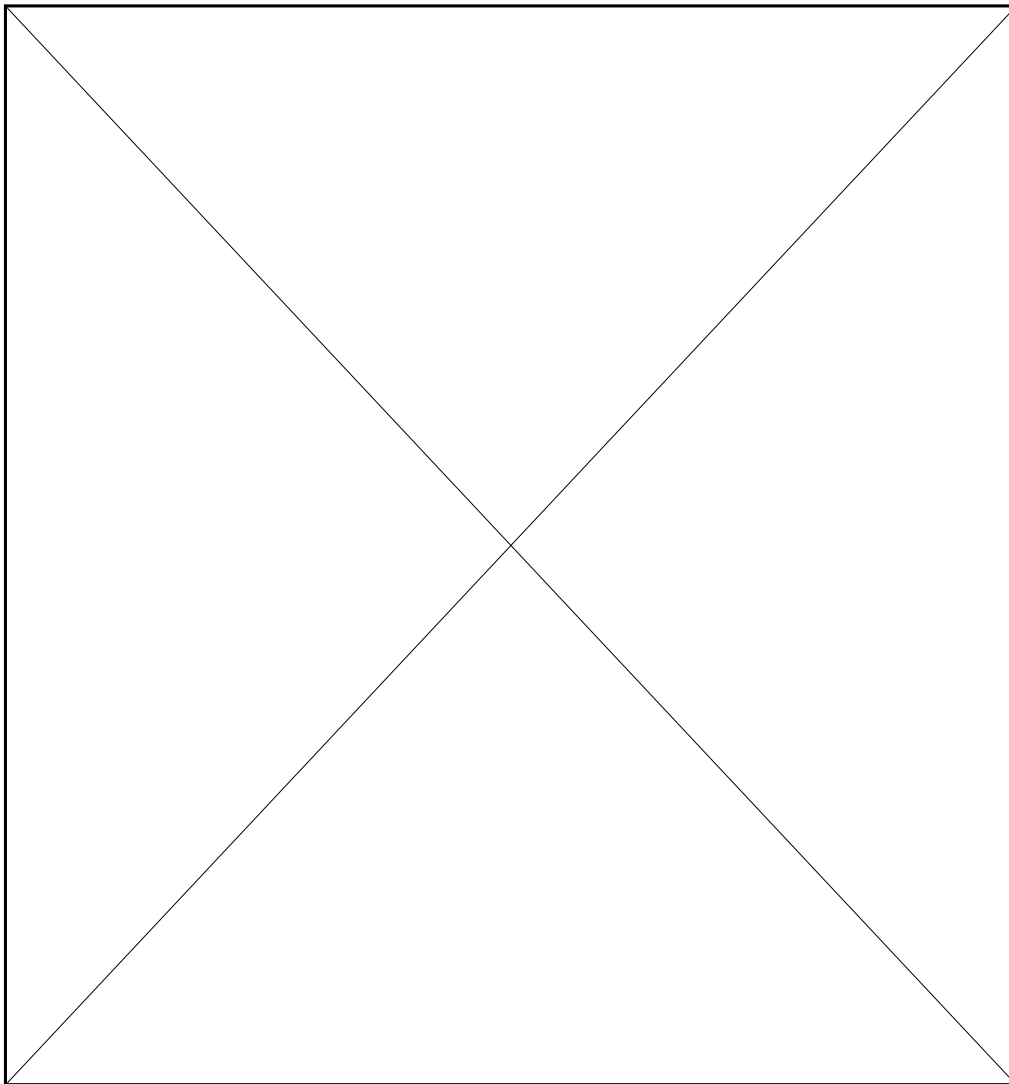
Кобаній брід згадується на початку ХІХ ст. як юрт, що знаходився за 20 верст від Краснянська, а останній - на березі Дінця за 14 верст від Воєводовки⁷⁷.

Краснянськ - нині с.Стара Краснянка. Таким чином, місцезнаходження Кобаньєго броду встановлюється досить легко - це місцевість в межах смт. Краснореченське (Луганська обл.). Назва історико-географічного об'єкта відбилася у назвах сучасної залізничної станції Кобаного, поруч - залізничний роз'їзд Переліски (рос. - Перелески).

33. Переправа БОРОВСЬКА.

В КБЧ вказано: "А ехати к Донцу Северскому вниз по Боровой; а Донец перевестися ниже Боровой, версты з 2 /.../ А ниже Бахмутовой, верст с 15, на Донце, перевоз Боровской, на Кальмиюской дороге.

А ниже Боровского перевозу, с Крымской стороны, пал в Донец Белои колодезь, от перевозу версты з 2"⁷⁸. Про перехід через Донець біля р.Борова у 1643 р. татарського загону, що рухався з полоненими у Крим Кальміуською сакмою, сповіщає Філарет⁷⁹.

Стародавні переправи Сіверського Дінця

1. Везеницька	17. Тарабанова
2. Топлинка	18-20. Савинські (три)
3. Салтівська	21. Левківська
4. Коганська	22. Співаківська
5. Малинівка	23. Бунін
6. Бишкінська	24. Ізюмська
7. Тендицька	25. Кам'яна
8. Шабалинська	26. Хомуток
9. Андріїві Лози	27. Маяки
10. Брижечева	28. Торська
11. Мілова-1	29. Мала
12. Красна Гірка	30. Велика
13. У Єнчукова Кута	31. Мілова-2
14. Ляхова	32. Кобанья
15. Креднянська	33. Боровська
16. Булуклейська	

Д.І.Багалій зазначав, що поселення Боровське виникло у 40-х рр. XVII ст. у зв'язку з будівництвом Белгородської оборонної лінії на місці, що зветься Боровським перевозом. Близько 1640 р. на березі річки донські казаки збудували сторожовий городок, який пізніше перенесли за 2 версти від Донця⁸⁰.

Виходячи з наведених даних, можемо досить точно локалізувати цю переправу. Знаходилася вона майже в центрі сучасного Лисичанська, вище впадіння в Сіверський Донець р.Біленька, біля одного з двох мостів, що з'єднують останній з Сіверодонецьком. Ця переправа мала важливе значення, майже таке ж, як Ізюмська, оскільки через неї, перетинаючи Донець, проходила Кальміуська сакма. Поруч зустрічаємо красномовні назви: Переїзна, Лісна (рос.- Лесная Дача), Лоскутовка, Підлісне (рос.- Подлесное). Та й назва Лисичанськ навряд чи має зв'язок з іменниками ліс або лисиця. Старі назви цього поселення - Лисичий Буерак, Лисича Балка.

Тепер можемо дійти деяких висновків. Як впливає з проведеного дослідження, місця дислокації сторожових загонів знаходилися саме на бродах або неподалік від останніх, а зона патрулювання охоплювала шляхи, що вели до переправ. В даній статті ми переважно розглядали розташування переправ на основі матеріалів пізнього середньовіччя, тобто періоду, пов'язаного з активним освоєнням та дозаселенням цих земель і боротьбою з кримчакми. Останні, як відомо, фактично не пересувалися по річках, а отже броди були для них вузловими місцями транспортних сухопутних мереж. Але, для місцевого осілого населення з давніх часів броди - при пересуванні по воді це ще й місця пристаней, торгів, перевалки товарів. Саме тому, як вже йшлося, тут і виникали поселення.

Також з'ясується, що в різних документах одні і ті ж переправи могли називатися по-різному. Це слід пояснювати тим, що при спорудженні городків і острожків, що контролювали броди, останні згодом могли і називатися по іменах цих поселень. Але у переважній більшості було навпаки - броди отримували назви від назв тих місць, де вони знаходилися, тобто від річок, що впадали у Сіверський Донець (переправи: Везеницька, Топлинка, Салтівська, Коганська, Малинівка, Булуклейська, Ізюмська, Кам'яна, Хомуток, Торська, Боровська), а населені пункти (на початковому етапі це було фортеці-острожки), споруджені тут, називалися вже від імен останніх. Тобто, схема номінації наступна: річка (притока) - брід - острог - город.

Також ситуація, що складається, ще раз на конкретному матеріалі переконує - броди були головними ланками, що пов'язували між собою населені пункти. Як свідчать численні факти, часто навіть шляхи називалися по імені бродів: шлях Малого перевозу, шлях Великого перевозу, Торський, Обишкинський, Шебалинський, Савинський, Бирюцький та інш. шляхи.

І останнє, головне. При локалізації 33 бродів на Сіверському Дінці чітко проглядається три центри, три вузли, де зконцентровано найбільше переправ. Це обумовлено природними особливостями, адже саме в цих вузлах русло річки сильно звивисте, і на поворотах при впадінні приток виникали броди. Про це, звичайно, знали кочовики, направляючи рух своєї кінноти саме туди, це розуміло і місцеве населення давніх часів, і московська адміністрація, зводивши укріплення і охороняючи саме ці ділянки ріки.

- Слюсарський А.Г.* Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII-XVIII вв. - Х., 1964. - С.73.
- ²*Беляев И.* О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. - М., 1846. - №4. - С.54-55.
- ³*Телегин Д.Я.* Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Археология СССР. Мезолит СССР. - М.: Наука, 1989. - С.106, карта 9.
- ⁴*Артеменко И.И.* Бондарихинская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. - М.: Наука, 1987. - С.116; *Черненко С.В.* Бондарихинська культура // Радянська енциклопедія історії України. - К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1969. - С.178-179.
- ⁵*Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. - Х.: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения "Вища школа", 1985. - 148 с. - Рис. 1.
- ⁶*Звагельський В.Б.* Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С. 37-53.
- ⁷Книга Большому Чертежу (далі - КБЧ). - М.-Л., 1950. - С.76,102.
- ⁸*Звагельський В.Б.* Стародавні переправи Середнього Сейму // Сумська старовина. - 1998. - №№III-IV. - С.49-51.
- ⁹Беляев И. Указ. соч. - Источники. - С.61.
- ¹⁰Там же.
- ¹¹КБЧ. - С.70.
- ¹²Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение 4. Чугуевские округа военного поселения. Уезды - Змиевской и Волчанский (далее - ИСОХЕ-4). - Х.: В Университетской типографии, 1857. - С.52.
- ¹³Там же. - С.60-61.
- ¹⁴*Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. - Х.: "Дельта", 1993. - С.32.
- ¹⁵КБЧ. - С.62,71.
- ¹⁶ИСОХЕ-4. - С.45.
- ¹⁷Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1991. - С.39.
- ¹⁸*Слюсарський А.Г.* Указ. соч. - С.71.
- ¹⁹*Михеев В.К.* Указ. соч. - С.11-12.
- ²⁰ИСОХЕ-4. - С.89,91.
- ²¹Там же. - С.51; Карта Чугуївського повіту // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - Кольорова вклейка між сс.32-33.
- ²²КБЧ. - С.74.
- ²³*Беляев И.* Указ. соч. - С.13, 33, 35; там же. - Источники. - С.7, 38.
- ²⁴ИСОХЕ-4. - С.119, 195-196.
- ²⁵*Михеев В.К.* Указ. соч. - С.6, 7; Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. - К.: Наукова думка, 1986. - С.138-139, 176-177.
- ²⁶ИСОХЕ-4. - С.196.
- ²⁷Там же. - С.199.
- ²⁸*Беляев И.* Указ. соч. - Источники. - С.19.
- ²⁹КБЧ. - С.74.
- ³⁰*Беляев И.* Указ. соч. - С.33; Источники. - С.38.
- ³¹Там же. - Источники. - С.7, 17.
- ³²ИСОХЕ-4. - С.165.
- ³³Там же. - С.119.
- ³⁴Там же. - С.151.
- ³⁵Там же. - С.135.
- ³⁶Там же. - С.151.
- ³⁷Там же.
- ³⁸КБЧ. - С.74, інша редакція КБЧ - "Букин". - Там же.
- ³⁹ИСОХЕ-4. - С.138.
- ⁴⁰Там же.
- ⁴¹Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отд. V (далее - ИСОХЕ-5). - Х., 1858. - С.77.
- ⁴²ИСОХЕ-4. - С.134.
- ⁴³КБЧ. - С.72, 74.
- ⁴⁴*Беляев И.* Указ. соч. - С.13, 35; Источники: с.7, 38.
- ⁴⁵ИСОХЕ-5. - С.73.
- ⁴⁶Там же. - С.74.

- ⁴⁷ИСОХЕ-5. - С.76.
⁴⁸Там же. - С.77.
⁴⁹Там же. - С.89.
⁵⁰Там же. - С.97.
⁵¹Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. - С.566.
⁵²Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - С.93.
⁵³План м.Ізюма (рукописний), План м.Ізюма (опублікований) // там само. - Між сс.128-129.
⁵⁴ИСОХЕ-5. - С.101.
⁵⁵Беляев И. Указ. соч. - С.13, 33, 35.
⁵⁶КБЧ. - С.72, інша редакція КБЧ - "меж". - Там же.
⁵⁷ИСОХЕ-4. - С.63.
⁵⁸ИСОХЕ-5. - С.4.
⁵⁹Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.106.
⁶⁰Телегін Д.Я. Ізюмські стоянки // Радянська енциклопедія історії України. - Том 2. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. - С.242-243.
⁶¹Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.IV. - С.108-109.
⁶²Гетманець М.Ф. Тайна реки Каяла. - Х.: "ОВС", 2003. - С.86-87.
⁶³КБЧ. - С.38.
⁶⁴Звагельський В.Б. Шеломянь у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. - 1999. - №2. - С.5-6; *Він же*. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми: Вид-во СумДУ, 1999. - С. 37, 45.
⁶⁵Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игоря // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.55.
⁶⁶Дубенский Д.М. Слово о плъку Игореве, Свтъславля пьстворца старого времени / Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д.Дубенским. - М., 1844 (Русские достопамятности. Ч.3). - С.61.
⁶⁷Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (Критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.46, 47.
⁶⁸Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.106.
⁶⁹Игорь князь Северский. Слово о полку Игореве. Поэма в двенадцати песнях. Перевел с древнерусского Николай Гербель. - Издание пятое. - СПб., 1876. - С.XXXV.
⁷⁰КБЧ. - С.72.
⁷¹ИСОХЕ-4. - С.138.
⁷²ИСОХЕ-5. - С.154; Михеев В.К. Указ. соч. - С.12.
⁷³Там же. - С.117.
⁷⁴КБЧ. - С.76.
⁷⁵Беляев И. Указ. соч. - С.18.
⁷⁶ИСОХЕ-5. - С.307.
⁷⁷Там же. - С.292, 305, 309.
⁷⁸КБЧ. - С.68, 75.
⁷⁹ИСОХЕ-4. - С.50.
⁸⁰Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - М., 1887. - С.26-27.

Basing on the documents of the XVI-XVIII centuries and toponymical materials the old fords of Siversky Donets are investigated. An attempt of localisation of 33 fords is made. The proposition about their usage in ancient time is proved.

Отримано 1.10.2005.